
Een analytische studie naar de arbeidsmigratie van Turkije naar West-Europa, in het bijzonder naar Duitsland en Nederland (1960-1974)

Ahmet Akgündüz

1. Inleiding

De Turkse migratie naar West-Europa is een proces dat zich de laatste dertig jaar heeft voltrokken. Het is een verschijnsel zonder koloniale achtergrond dat in twee fasen verliep. De eerste fase, van de vroege jaren zestig tot het midden van de jaren zeventig, bestond uit arbeidsmigratie in haar zuiverste vorm. De tweede fase, die tot op heden voortduurt, omvat drie verschillende vormen van migratie: a) gezinshereniging, waaronder huwelijksmigratie; b) politiek gemotiveerde migratie van bij voorbeeld asielzoekers, vooral in de jaren na de militaire coup van 12 september 1980 in Turkije; en c) arbeidsmigratie van zogenaamd illegale of ongeregistreerde werknemers. Los daarvan bestaat er nog een verwaarloosbaar aandeel legale migratie van hoofdzakelijk gespecialiseerde personen (zoals Turkse leerkrachten en imams).

In dit onderzoek zal de eerste fase nader worden belicht, waarbij een beter inzicht zal ontstaan in de Turkse arbeidsmigratie. Doel van het onderzoek is om aan de hand van de onderzoeksresultaten van toonaangevende wetenschappers de Turkse migratie binnen de internationale arbeidsmigratie te situeren; het ontstaan en de inhoud van de 'pushfactoren' in Turkije te beschrijven; ten slotte, om een licht te werpen op de persoonlijke kenmerken van Turkse migranten. Aan Duitsland en Nederland, landen die aan het eind van 1974 respectievelijk 82% en 3% van het totale aantal officiële Turkse emigranten voor hun rekening namen, zal speciale aandacht worden besteed.

De termen migrant en immigrant worden in dit artikel zonder onderscheid gebruikt. Hiermee wordt recht gedaan aan het feit dat in de Turkse arbeidsmigratie naar West-Europa een aanzienlijke hoeveelheid remigratie is vervat; het verschijnsel op zich heeft twee kanten. Het aantal Turkse gastarbeiders dat rond het eind van 1981 uit West-Europa naar Turkije was teruggekeerd wordt geschat op 400.000 (Keleş 1985: 63). Tussen 1970 en 1979 verhuisden 922.681 niet-Duitsers vanuit West-Duitsland naar Turkije, een aantal dat grotendeels wordt verklaard door de terugkeer van Turkse werknemers en hun gezinnen (Toepfer 1985: 76). Volgens het *Centraal Bureau voor de Statistiek* (CBS) bedraagt het aantal Turkse

remigranten uit Nederland tussen 1966 en 1976 25.253 (geciteerd in Van Amersfoort en Surie 1987: 171). Om een mogelijk misverstand te voorkomen, moet hier worden vermeld dat dit relatief hoge aantal remigranten niet betekent dat het totale aantal Turken, sinds men met actief werven is gestopt, in beide landen of in West-Europa als zodanig is gedaald. In Nederland neemt het aantal Turken geregeld toe: in 1981 waren er 138.500; in 1991 203.500 (CBS 1992). Wat het aantal Turken in Duitsland betreft, is er sprake van enige pieken en dalen, afhankelijk van de wisselende economische en politieke omstandigheden in het gastland. Verhoudingsgewijs is hun aantal minder snel gegroeid: in 1981 1.546.200; in 1990 1.694.649 (*Statistisches Bundesamt* 1991).

2. Het begin van de Turkse migratiegolf

In het begin van de jaren zestig kwam de arbeidsmigratie naar West-Europa, die na de Tweede Wereldoorlog was ontstaan, ook in Turkije op gang. Afgezien van drie historisch op zichzelf staande en relatief onbelangrijke gebeurtenissen¹, was dit het eerste teken dat Turkije een land van grootschalige economische emigratie aan het worden was.²

De wortels van de emigratiebeweging liggen echter al in de late jaren vijftig. In april 1957 werd een kleine groep Turkse technici die zojuist de hogeschool verlaten hadden, uitgenodigd door het ministerie van Werkgelegenheid van de deelstaat Schleswig-Holstein voor een vervolgopleiding in West-Duitsland. De bedoeling was om hen na hun opleiding als voorman terug te zenden naar Duitse fabrieken in Turkije. Het project liep echter uit op een mislukking. Na afloop van het opleidingsprogramma keerde de groep niet terug naar Turkije, maar vond een baan in Duitsland, met name in de scheepswerven van Hamburg. Dit was het eerste geval van naoorlogse arbeidsmigratie uit Turkije. Na deze groep werden langs andere dan overheidskanalen nog meer kleine groepen uitgenodigd naar Duitsland te komen (Abadan 1964).

In juli 1960 vestigden vertegenwoordigers van Duitse werkgevers inofficieel een kantoor in Istanboel, de *Deutsche Verbindungsstelle*, om arbeiders naar West-Duitsland te halen. Op 30 oktober 1961 ondertekenden de regeringen van beide landen een overeenkomst waarin de genoemde organisatie wettelijk werd erkend als permanent wervingskantoor. Zo werd een officieel kader geschapen voor de migratie van gastarbeiders. Het aantal Turkse werknemers in West-Duitsland bedroeg 2.700 in 1960 en 6.800 in 1961 (Abadan 1964: 25; Gitmez 1983: 20). Frankrijk en Nederland vestigden later ook permanente wervingskantoren in Turkije.

Het akkoord met West-Duitsland werd in september 1964 herzien en in hetzelfde jaar sloot de Turkse regering soortgelijke bilaterale wervingsovereenkomsten met Nederland, België en Oostenrijk. Met Frankrijk werd in 1965 een overeenkomst gesloten, met Zweden in 1967 en met Australië in 1968 (Onulduran en Van

Renselaar 1976). De migratie naar Australië werd veeleer beschouwd als een permanentere aangelegenheid en vond op veel kleinere schaal plaats. Bij deze migratie ging het om geselecteerde geschoolde arbeiders en hun gezinnen, tussen 1968 en 1973 in totaal ongeveer 13.000 mensen (Price 1979: 7). (Deze migratie werd op dezelfde kleine schaal voortgezet tot 1982; tussen 1971 en 1982 vestigden zich 16.356 Turken in Australië, vgl. Jacobowicz 1989: 8.) In het verlengde van deze trend tekende de Turkse regering in 1969 een overeenkomst met Zwitserland en in 1970 met Denemarken, waarin bij ontstentenis van een wervingsovereenkomst de feitelijke aanwezigheid van Turkse werknemers in beide landen werd erkend.

3. Turkse arbeidsmigratie in een internationale context

Arbeidsmigratie vanuit Turkije vormde een laatste schakel in de keten van naoorlogse volksverhuizingen naar West-Europa en nam in betekenis toe naarmate de Zuideuropese landen niet langer aan de voortdurende vraag naar arbeid in de gastlanden konden voldoen. Na de Tweede Wereldoorlog vulden de meeste Westeuropese landen hun beroepsbevolking aan met zogenaamde repatrianten, een neveneffect van het dekolonisatieproces. Nederland werd in de periode 1946-1962 geconfronteerd met de komst van 250.000 tot 300.000 repatrianten uit Indonesië en in 1951 met de komst van 12.500 Molukkers. Uit het dun bevolkte Suriname – sinds 1975 onafhankelijk – en uit de Nederlandse Antillen waren rond begin januari 1983 respectievelijk 140.000 en 42.000 migranten naar Nederland gekomen (Penninx 1984: 345-347). (Tegelijkertijd was er in Nederland ook sprake van emigratie; tussen 1946 en 1972, en vooral in de jaren vijftig, vestigden zich tussen de 450.000 en 550.000 onderdanen permanent in het buitenland) (Bovenkerk 1979: 118; Penninx 1984: 348; Aksoycan-De Bever 1987: 12). In het geval van West-Duitsland waren de repatrianten feitelijk vluchtelingen; tot 1950 kwamen er negen miljoen uit Polen en de Sovjetunie, en tot 1961 nog eens drie miljoen uit Oost-Duitsland (Kindleberger 1967: 30-31).

De voorwaarden van het Verdrag van Rome uit 1957 stelden de Westeuropese economieën in staat de arbeidsreserves die in West-Europa bestonden te absorberen; de EG-landen konden vrijelijk over elkaars beroepsbevolking beschikken. Zo werkten er in 1966 495.000 buitenlandse werknemers uit andere deelnemende landen in West-Duitsland (Castles en Kosack 1973: 44). In hetzelfde jaar stonden er 60.400 Belgen, Duitsers, Fransen en Britten in Nederland geregistreerd, die 28,4% van de in totaal 213.000 buitenlanders in het land uitmaakten (CBS 1970).

Toen duidelijk werd dat grootschalige contractarbeid noodzakelijk was, deden de ontwikkelde kapitalistische landen van West-Europa in eerste instantie een beroep op Italië, Spanje, Portugal en Griekenland. Maar omdat behalve de vraag ook de concurrentie tussen de Westeuropese landen onderling toenam in de jaren zestig (Miles 1986a; 1986b), begon men eveneens te werven in een tweede groep lan-

den, bestaande uit Turkije, Marokko, Tunesië en voormalig Joegoslavië. Meestal gingen de wervingsovereenkomsten niet aan de instroom van gastarbeiders vooraf, maar werden de reeds begonnen migrantenstromen erdoor gereguleerd en versneld.

De ene groep landen vormde geen alternatief voor de andere groep. Integendeel, terwijl er in de tweede groep geworven werd, werden de arbeidsreserves in de landen van de eerste groep niettemin tot de bodem toe uitgeput. In Griekenland bij voorbeeld was er al gauw sprake van een binnenlands arbeidstekort en waren er rond 1973 reeds 20.000 buitenlandse werknemers aangetrokken, voornamelijk uit Noord-Afrika (Paine 1974). Ook in Italië werd de situatie kritiek:

In het begin van de jaren zestig maakte de Italiaanse economie een ongekende groei door en was het niet ongebruikelijk dat treinladingen vol Zuiditaliaanse arbeiders op weg naar Duitsland of Frankrijk werden 'ontvoerd' door Piëmontese industriëlen die op zoek waren naar werknemers voor hun eigen fabrieken in Noord-Italië (Salt 1976: 88-89).

Doordat het arbeidsoverschot in het buiten- en binnenland werk vond, was Italië snel op weg om zelf een immigratieland te worden (Böhning 1972: 39).

Iets soortgelijks gebeurde in Spanje: tussen 1956 en 1971 verhuisden meer dan 700.000 onderdanen naar Frankrijk, wat neerkomt op 50% van de totale emigratie. (Hierbij zijn niet inbegrepen de tijdelijke werknemers, meest van boerenafkomst en tussen de veertig en vijftig jaar of jonger dan eenentwintig, die elk jaar naar Frankrijk gaan voor de druiven- en bietenoogst.) Nog eens 26% vertrok naar West-Duitsland en 9% naar Zwitserland. In totaal emigreerden dus ongeveer 1.500.000 Spanjaarden naar West-Europa (Del Campo 1979: 158-159).

Ook Portugal werd geconfronteerd met een flink aantal emigranten: meer dan twee miljoen tussen 1945 en 1974, wat neerkomt op bijna een kwart van de totale bevolking (de koloniën in Afrika niet meegerekend). De meerderheid van hen (742.000) ging naar Frankrijk (Cohen 1988: 114).

Frankrijk speelde als gastland een voortrekkersrol bij het aantrekken van werknemers uit enkele landen van de tweede groep, zoals Marokko en Tunesië. In tegenstelling tot andere Europese landen erkende Frankrijk aan het eind van de oorlog expliciet dat immigratie onmisbaar was voor de economische wederopbouw. Het voorzag daarom in een administratieve structuur, het *Office National d'Immigration* (ONI), een instelling die de instroom van buitenlanders moest voorbereiden en regelen (Mayer 1975; Freeman 1979; Miles 1986a; Ogden 1991). Regeeringsadviseurs schatten het minimum aantal immigranten dat nodig was op meer dan vijf miljoen (Cohen 1988: 125). In eerste instantie probeerde men 'assimileerbare' bevolkingsgroepen te stimuleren om zich blijvend te vestigen, zoals Italianen. Maar de immigratie van Italianen en overigens ook van andere Zuideuropeanen verliep tussen 1945 en het midden van de jaren vijftig minder snel dan gepland. Gelijktijdig met de economische expansie en de toenemende concurrentie

om arbeidskrachten tussen de Europese geïndustrialiseerde landen, ontstond er aan het eind van de jaren vijftig ook 'spontane' migratie; gedurende de jaren vijftig en zestig werd er ten opzichte van arbeidsmigratie een *laissez-faire*-beleid gevoerd zonder bemoeienis van de staat (Castles 1986; Husbands 1991; Ogden 1991). Inwoners van de Franse koloniën en later ex-koloniën in Noord-Afrika (Algerije, Tunesië en Marokko) en West-Afrika (Mali, Mauretanië en Senegal) kregen tot halverwege de jaren zestig onbeperkt toegang tot Frankrijk. Tevens sloot Frankrijk met deze landen in verschillende jaren bilaterale wervingsovereenkomsten (Salt 1976), en dit terwijl 'de toelating en de vestiging van inwoners van de voormalige Franse koloniën altijd gebonden zijn geweest aan speciale voorwaarden; deze zijn echter minder restrictief dan die welke over het algemeen gelden voor migranten die Frankrijk vanuit andere gebieden willen binnenkomen' (Garson 1992: 84). Voor migratie vanuit de bestaande koloniën Guadeloupe, Martinique en Réunion gelden nog steeds geen beperkingen (Freeman 1979; Miles 1986a; 1987).

Ondanks het feit dat voormalig Joegoslavië als emigratieland pas laat op het toneel verscheen (arbeidsmigratie werd pas in 1964 door de Joegoslavische regering gelegaliseerd), had het na Portugal in Europa het hoogste percentage emigranten. Het Joegoslavische arbeidsreservoir, vooral van geschoolde arbeiders, werd door de ontvangende landen in relatief korte tijd uitgeput. Aan het begin van 1971 werkten er 860.000 Joegoslavische migranten in het buitenland, van wie 200.000 in overzeese gebieden, met name Canada, de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland en Australië (Baucic 1972: 1-3). Het totale aantal omvatte meer dan tien procent van de bevolking tussen de twintig en dertig jaar, en wel 34% van de geschoolde en hooggeschoolde metaalarbeiders van Joegoslavië (Schierup 1990: 106-109). De emigratie van geschoolde arbeiders en specialisten zou een van de belangrijkste problemen van de Joegoslavische economie worden (Baucic 1972; Kayser 1972; Schierup 1990).

Om deze schets van de naoorlogse Europese arbeidsmigratie historisch beter te kunnen plaatsen, moet men het volgende in gedachten houden. Met de bouw van de Berlijnse muur in 1961 werd een belangrijke bron van arbeidskrachten voor de Westduitse economie op drastische wijze afgesloten. Aan het eind van de jaren vijftig waren de Oosteuropese landen, vanouds emigratielanden, als bron van arbeidskrachten onbereikbaar geworden. Gedurende dezelfde periode ontvingen verschillende landen in andere delen van de wereld een groot aantal immigranten dat zich er blijvend vestigde: Canada bij voorbeeld verleende tussen 1947 en 1972 aan meer dan drie miljoen personen een verblijfs- of vestigingsvergunning (Satzewich 1991: 38). Australië liet tussen het eind van de oorlog en 1972 ongeveer drie miljoen mensen voor blijvende vestiging toe (Jacubowicz 1989: 8; Satzewich 1991: 38). Aan het eind van de jaren zestig kostte het Australië moeite om 'Zuid-europese arbeiders aan te trekken; velen keerden terug naar hun vaderland. Het re-

sultaat was een reeks maatregelen om opnieuw migranten aan te trekken en te behouden', waaronder werving in Zuid-Amerika, en 'een minder strenge toepassing van de zogenaamde *White Australia Policy*', waarin een 'blank Australië' werd nagestreefd (Castles 1992: 551). In de Verenigde Staten bedroeg de totale immigratie tussen 1950 en 1970 meer dan zes miljoen (Irwin 1972: 19). Hoewel er in 1964 in de Verenigde Staten een einde was gekomen aan het Bracero-programma (waarin sinds 1942 de wervingsovereenkomsten tussen de VS en Mexico waren neergelegd), betekende dit niet dat er geen arbeidskrachten meer uit Mexico kwamen, maar alleen dat Mexicaanse gastarbeiders veel goedkoper werden. Zij waren nu immers van hun rechten, die voordien in het Bracero-programma waren vastgelegd, beroofd en werden niet langer wettelijk beschermd (Miller 1992).

In het licht van deze ontwikkelingen moet men het volgende concluderen, al wordt dat zelden gedaan: arbeidsmigratie uit Turkije vormde een oplossing voor Duitsland, zeker wanneer zowel het grote aantal geschoolde arbeiders als Duitslands kwantitatieve en kwalitatieve vraag naar arbeid in aanmerking worden genomen (zie paragraaf 7). Relatief gesproken had de migratie eveneens een zeker belang voor Nederland. Of zoals Paine opmerkt, al drukt hij dit voor het geval van West-Duitsland enigszins zwak uit:

Omdat een groot deel van de arbeidsmigranten in sommige gastlanden (bij voorbeeld Duitsland, waar de meeste arbeidsmigranten van Turkse afkomst zijn, en Nederland) uit Turkije afkomstig is, is het onwaarschijnlijk dat deze landen in staat zouden zijn geweest om arbeidskrachten uit andere landen aan te trekken zonder extra kosten (1974: 139).

De betekenis van de Turkse migratie voor West-Duitsland en Nederland wordt nog bevestigd wanneer we de posities van deze landen ten aanzien van de werving van buitenlandse werknemers nader beschouwen.

West-Duitsland sloot in eerste instantie een bilaterale overeenkomst met Italië in 1955 en later met Spanje en Griekenland in 1960; na de overeenkomst met Turkije in 1961 sloot West-Duitsland wervingsakkoorden met Marokko in 1963, met Portugal in 1964, met Tunesië in 1965 en met Joegoslavië in 1968 (Rist 1978). Er werden ook overeenkomsten gesloten met Japan in 1956 en met Zuid-Korea in 1970, maar in deze gevallen betrof het alleen mijnwerkers (Völker 1975). Burtenshaw (1974: 26) geeft voor de twee laatste overeenkomsten een andere datum, respectievelijk 1962 en 1963, en noemt een derde overeenkomst aangaande mijnwerkers met Chili in 1967. Omdat Duitsland geen (voormalige) koloniën had en daardoor een 'spontane' stroom van koloniale arbeidsmigratie moest ontberen, volgden de Duitse overheid en de Duitse industrie een actief beleid om buitenlandse werknemers te werven. Op het hoogtepunt van de werving, tussen 1968 en 1972, had Duitsland tussen de 500 en 600 kantoren in het Middellandse-Zeegebied (Rist 1979: 412; Portes en Böröcz 1989: 409). Bovendien werden er nog, zonder formaliteiten of wervingsovereenkomsten, relatief kleine aantallen fabrieksarbeiders

aangetrokken uit landen als Egypte, Jordanië, Iran en India. Piore (1980: 24) opert dat 'raszuiverheid voor de Duitsers een punt was' en dat zij daarom 'vertrouwen op immigratie uit Italië en Turkije en daarbij de volken uit Noord- en zwart Afrika vermeden'. Als dit zo is, wordt hiermee opnieuw het belang van de Turkse migratie voor Duitsland aangetoond, al had Frankrijk de arbeidsreserves in 'Noord- en zwart Afrika' reeds aangeboord en is het onduidelijk welke bronnen er resteerden om aan de Duitse vraag naar arbeid te voldoen.

Met uitzondering van de crisisjaren 1967 en 1968 nam in Duitsland het aantal werknemers uit alle emigratielanden tot 1974 gestaag toe. In juli 1974 bedroeg het aantal Turkse werknemers 617.500 en vormde daarmee de grootste groep onder de buitenlandse werknemers in Duitsland (*Bundesanstalt für Arbeit* (BfA) 1976). Er waren ook 'illegale' immigranten, afkomstig uit verschillende landen; hun aantal bedroeg naar schatting 15% van het totaal aan legale buitenlandse werknemers (Castles en Kosack 1973: 42; Rist 1978: 62; Rist 1979: 401; Piore 1980: 26). Het aantal arbeiders in Duitsland dat afkomstig was uit andere landen van de EG bedroeg in 1973 566.000 (*ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne* 1977: 10).

Een soortgelijke situatie was er ook in Nederland, zij het vanzelfsprekend op kleinere schaal. Vanaf 1950 werden Nederlandse werkgevers in toenemende mate geconfronteerd met een tekort aan arbeidskrachten. Aan het eind van de jaren vijftig nam de druk die hiervan het gevolg was nog verder toe door de buitengewoon snelle ontwikkeling van de industrie, de verkorting van de 48-urige werkweek en de emigratie van Nederlanders (Barentsz 1972: 22). Nog maar nauwelijks hadden de twee werkgeversorganisaties, het *Verbond van Nederlandse Ondernemingen* (VNO) en het *Nederlands Christelijk Werkgeversverbond* (NCW), het belang van de werving van gastarbeiders onderstreept, of Nederland begon wervingsovereenkomsten af te sluiten. (Al sinds 1950 echter waren Italiaanse, Spaanse en Joegoslavische arbeiders werkzaam in de Nederlandse kolenmijnen, scheepswerven en in de textielindustrie) (Cornelis 1990). De akkoorden kwamen in deze volgorde tot stand: met Italië in 1960, met Spanje in 1961, met Portugal in 1963, met Turkije in 1964, met Griekenland in 1966, met Marokko in 1969, met Joegoslavië in 1970 en met Tunesië in 1971 (Kok 1976). Ook in Nederland was het aantal onderdanen uit alle emigratielanden, met uitzondering van de twee crisisjaren 1967 en 1968, gedurende de gehele periode gestaag gegroeid. In 1974 stond Turkije, met 62.600, bovenaan de lijst van landen die arbeidskrachten leverden (CBS 1976).

4. De concentratie van Turkse werknemers in Duitsland

Turkse migranten in Duitsland en hun relatief hoge concentratie zijn onderwerp van niet aflatende discussie geweest en in de loop van de tijd is het verschijnsel op diverse manieren geïnterpreteerd. Zo beweren sommige semi-officiële instellin-

gen dat er aan Turkse werknemers een voorkeur werd gegeven boven Italianen (vgl. Manfrass 1973). Deze opvatting wordt gedeeld door Abadan-Unat (1976) en Silier (1986).

Er worden voor de veronderstelde 'voorkeur' voor Turken zowel politieke als sociale verklaringen gegeven. Ten eerste zou, vanuit het oogpunt van het buitenlands beleid, de arbeidsmarkt voor Turken ten koste van Italianen moeten worden uitgebreid om de zuidflank van de NAVO te versterken; bovendien zou een grotere aanwezigheid van West-Duitsland in Turkije als bliksemafleider kunnen fungeren voor de groeiende vijandigheid tegenover de Verenigde Staten. Ten tweede, vanuit een sociaal-economisch oogpunt, bestond de hoop dat men kon profiteren van de militaire discipline van de Turken, waarvan hoog werd opgegeven (Manfrass 1973: 25, geciteerd in Abadan-Unat 1976: 6).

Gezien de analyse in paragraaf 3 lijkt het er echter op dat dit niet zozeer de redenen voor de 'voorkeur' waren, maar dat ze door de Duitse overheid en werkgevers als bijkomende voordelen van de broodnodige Turkse migratie werden beschouwd. Daar komt nog bij dat, hoewel de lijst met geregistreerden iets langer was geworden, de werving van Turkse werknemers pas na 1969 echt op gang kwam, toen andere bronnen van arbeidskrachten al grotendeels waren uitgeput; het aantal bedroeg 184.000 in 1969 en 648.000 in 1973. Ook is het belangrijk om in gedachten te houden dat de groei of inkrimping van een arbeidsmarkt gewoonlijk niet bepaald wordt door politieke besluiten, maar door de 'wetten' van de kapitalistische economie zelf. Vaak getuigt een officieel arbeidsbeleid eerder van een verstoord evenwicht tussen de vraag naar en het aanbod van arbeid in het betreffende land.

Potts (1990) stelt dat er wat betreft de naoorlogse arbeidsmigratie in West-Europa een congruentie bestaat 'tussen de imperialistische macht die in een bepaald gebied domineerde en het gastland waarheen arbeiders uit dat gebied migreren'. Zoals de meerderheid van de migranten in Groot-Brittannië afkomstig is uit de voormalige Britse koloniën, en zoals migranten uit de Maghreb, in het bijzonder Algerije, vaak naar Frankrijk trekken, zo ook 'wordt de grootste groep buitenlandse werknemers in West-Duitsland gevormd door Turken, want Turkije is het land waar het Duitse imperialisme het sterkst was' (146). Potts benadrukt dat deze drie gevallen volkomen vergelijkbaar zijn (146). Maar haar analyse gaat voorbij aan het feit dat de migratieproblematiek met betrekking tot Turkije in bepaalde opzichten afwijkt van de twee andere voorbeelden. Er zijn immers verschillen aan te wijzen in het ontstaan en de ontwikkeling van arbeidsmigratie, bovendien is er sprake van andere, reeds bestaande verhoudingen tussen emigratieland en gastland alvorens de migratie op gang kwam.

Ondanks deze voorstelling van zaken kan echter niet worden ontkend dat er aan arbeidsmigratie politieke en economische belangen verbonden zijn, of dat er tot op zekere hoogte sprake is van centrum-periferierelaties tussen Turkije en Duitsland.

Vanaf 1960 werden de Westduitse economische betrekkingen met Turkije sterker. Ondanks het voorzichtige en enigszins restrictieve beleid van de Turkse regering ten aanzien van buitenlands kapitaal, dat overigens in de jaren voor 1980 geleidelijk werd aangepast en vervolgens geschrapt, heeft Duitsland veel kapitaal in de Turkse economie geïnvesteerd en is het nu één van de grootste economische machten van de westerse wereld.

Tussen 1963 en 1981 sloten Duitse bedrijven 232 licentieovereenkomsten met Turkse bedrijven, het hoogste aantal van in totaal 813 soortgelijke overeenkomsten met buitenlandse bedrijven. Ter vergelijking: Nederland ondertekende 18 overeenkomsten (Sönmez 1988: 75). Op een totaal van 774 bedrijven die met buitenlands kapitaal werden gefinancierd, stond Duitsland aan het eind van 1987 met 131 bedrijven bovenaan de lijst; Nederland had er 30 (Turkish Industrialists' and Businessmen's Association 1988: 93). Toch kwam Duitsland in 1977 op de derde plaats wat zijn aandeel in het buitenlands kapitaal in Turkije betreft; Franse bedrijven hadden 18% van alle buitenlands kapitaal in handen, de Verenigde Staten 15%, West-Duitsland 14%, Italië 13%, Zwitserland 11% en Nederland 5% (Eraydin 1981: 233). In 1989 bedroeg Duitslands aandeel in de Turkse export 18,7% en in de import 14%; beide percentages zijn de hoogste onder de Turkse handelspartners (Turks Bureau voor Statistiek (TBS) 1991).

5. Het ontstaan van push-factoren

Een voorwaarde voor internationale arbeidsmigratie is dat er landen bestaan waar 'vrije', mobiele mensen wonen die bereid zijn hun arbeid te verkopen en die op de hoogte worden gebracht van de mogelijkheden die lokken in het buitenland. Maar vanzelfsprekend is de aanwezigheid van kandidaten alleen niet genoeg. Er moet tegelijkertijd ook een land zijn met een vraag naar buitenlandse arbeid dat, op welke wijze dan ook, een toegangsweg biedt voor arbeidsmigratie.

Aan het begin van de jaren zestig waren er in Turkije sociaal-economische omstandigheden ontstaan die een positieve respons op de vraag naar arbeid in ontwikkelde kapitalistische landen onvermijdelijk maakten. Toch hebben betrekkelijk weinig wetenschappers op dit gebied voldoende aandacht geschonken aan deze omstandigheden, veelal push-factoren genoemd. Over het algemeen hebben zij verzuimd om de diverse specifieke kenmerken van afzonderlijke push-factoren in de economische migratie naar West-Europa te definiëren en in plaats daarvan een tamelijk simplistische voorstelling van zaken gegeven. Zo beschrijven Castles en Kosack, die de internationale arbeidsmigratie vanuit een structureel-historisch perspectief bezien, de push-factoren als volgt:

Het uit de pas lopen van de snelle bevolkingsgroei en de betrekkelijk langzame ontwikkeling van alternatieve bestaansbronnen is het gevolg van enerzijds de ongelijkmatige ontwikkeling van de kapitalistische economie in Europa en anderzijds van Europa's im-

perialistische exploitatie van de Derde Wereld. In beide gevallen heeft de industriële revolutie een eind gemaakt aan de oorspronkelijke produktiewijzen, maar tegelijkertijd een bevolkingsexplosie teweeggebracht doordat de sterfte drastisch is gedaald. Het gevolg is een overschot aan mensen die geen werk kunnen vinden in hun eigen land; zij worden voor de keuze gesteld ofwel te emigreren naar West-Europa waar de industrie dringend om arbeid verlegen zit, ofwel in eigen land te blijven waar armoede heerst en men ternauwernood aan de hongerdood ontsnapt (1973: 28).

Salt en Clout (1976: 127-128) beschrijven de redenen voor emigratie als volgt: 'de natuurlijke bevolkingsaanwas is steeds een onderliggende factor geweest', evenals 'het uit de pas lopen van bevolkingstoename en economische groei'. De auteurs verduidelijken hun definitie aan de hand van verwijzingen naar Turkije. Salt³ zelf (1976: 83) geeft 'snellere bevolkingsgroei' en 'wijdverbreide werkloosheid en trage economische ontwikkeling' als redenen aan.

Ofschoon Castle en Kosack met 'Europa's imperialistische exploitatie van de Derde Wereld' een belangrijk onderwerp aansnijden, is het evident dat als wetenschappers de simpele feiten hadden onderzocht, afdoende zou zijn aangetoond dat het argument van 'het uit de pas lopen van bevolkingstoename en economische groei' in het geval van Turkije niet opgaat.

Volgens de cijfers van het Turks Planbureau (TPB), die kunnen worden bevestigd door internationale economische instellingen, was zowel de gemiddelde jaarlijkse groei in Turkije als de groei per hoofd van de bevolking gedurende de gehele periode opmerkelijk hoog, zelfs als een jaarlijkse bevolkingsaanwas van 2,5% in aanmerking wordt genomen (zie tabel 1). Sommige bronnen noemen een gemiddelde jaarlijkse groei van 6,9% (vgl. Lieberman en Gitmez 1979: 202) of 7% (vgl.

Tabel 1: Gemiddelde jaarlijkse economische groei in Turkije (%)

Periode	Totaal	Per hoofd van de bevolking
1963-1967	6.7	4.2
1968-1971	6.9	4.4
1972	7.6	5.1
1973	5.5	3.0
1974	8.8	6.3

Bron: Varlier en Ilkin 1975: 403. Hoewel de auteurs voor deze periode uitgaan van een gemiddelde jaarlijkse bevolkingsaanwas van 2,7%, bedroeg het percentage volgens het TBS 2,5%: de groei per hoofd van de bevolking is overeenkomstig dit cijfer berekend.

Rist 1978: 17).

In de periode 1960-1976, door sommige Turkse economen ook wel de 'jaren van populistische politiek' genoemd, was er bovendien een geregelde stijging van het nettoloon van arbeiders en het netto-inkomen van boeren, al vertonen de onderzoeksresultaten van de diverse onderzoekers kleine verschillen (vgl. Boratav

1983b, 1984; Küçük 1985), en was er sprake van een geringe loonsverlaging in de jaren van het semi-militaire bewind van 1971-1973. Een officiële bron vermeldt dat de loonsverlaging in 1972, 1973 en 1974 plaatsvond; volgens een andere bron gebeurde dit in 1971, 1972 en 1974 (Boratav 1983b). De stijging van de nettolonen tussen 1960/1961 en 1976 bedroeg 85% (Boratav 1983b: 9).

Een ander probleem van de hierboven vermelde verklaringen van push-factoren is de tendens om de nadruk te leggen op de bedrieglijke waarneming dat hoofdzakelijk diegenen emigreerden die 'geconfronteerd werden met armoede en hongerdood in eigen land' (deze kwestie wordt besproken in paragraaf 7).

Naast deze eerste 'school' bestaat er nog een groep onderzoekers die het geval van Turkije specifiek heeft onderzocht. Zij leggen vooral de nadruk op 'snelle bevolkingsaanwas' en gaan voorbij aan de kwestie van 'het uit de pas lopen'. Abadan-Unat bij voorbeeld gaat uit van een hogere jaarlijkse bevolkingsaanwas:

De niet te ontkennen demografische druk die uitgaat van een jaarlijkse bevolkingsgroei van 3% en de gevolgen die een dergelijke explosie voor de arbeidsmarkt heeft, hebben ertoe geleid dat de verantwoordelijke autoriteiten, met name het Planbureau, rekening hielden met de emigratie van werkloze arbeidskrachten (1974: 365).

Ook Börtücene (1966), die zijn onderzoek uitvoerde in opdracht van het TPB, voert de oorsprong van de Turkse arbeidsmigratie eenvoudig terug op de 'snelle bevolkingsaanwas'.

Neuloh (1976: 52) benadrukt drie factoren in zijn visie op de kwestie: 'De disfunctionele structuur van de arbeidsmarkt; de kloof tussen de bevolkingsgroei en de arbeidsmarkt; en de achterstand in algemeen en beroepsonderwijs, en werkloosheid als een structureel-maatschappelijk verschijnsel'. De studie van Erichsen en Şen (1989), uitgegeven door het International Labour Office (ILO), wijst eveneens op snelle bevolkingsaanwas en werkloosheid als oorzaken van de Turkse arbeidsmigratie.

Hoewel 'snelle bevolkingsaanwas' een veelgebruikt sleutelbegrip is, geeft het geen goede verklaring voor het begrip 'overbevolking'. Ook werpt het geen licht op de werkelijke motieven achter de Turkse emigratie of op het gegeven dat ondanks de snelle bevolkingsgroei de werkloosheid in de betreffende periode niet uitsteeg boven het cijfer dat de kapitalistische Turkse economie nodig had.

De begrippen 'ontoereikende bevolking' en 'overvloedige bevolking' (overbevolking) kunnen slechts worden verklaard in verband met de heersende organisatie van de produktie (vgl. Marx en Engels 1953; *Monthly Review* 1978). Het is bij voorbeeld best mogelijk dat in een bepaald geval de samenstelling van het kapitaal langzaam verandert, terwijl de accumulatie ervan over het geheel genomen gelijke tred houdt met een corresponderende groei in de vraag naar arbeid. Maar door de grillige expansie van de produktieschaal, is het beschikbare aantal arbeidskrach-

ten *sowieso* onvoldoende, ongeacht de absolute bevolkingstoename. En hierdoor wordt het weer noodzakelijk om langs andere weg additionele arbeidskrachten te vinden. In een ander geval groeit de snelheid van de wijzigingen in de organische samenstelling van het kapitaal en in zijn technische gedaante en wordt het aantal produktietakken, dat nu eens gelijktijdig dan weer afwisselend deze veranderingen ondergaat, groter. Als gevolg hiervan wordt een bepaald deel van de beroepsbevolking overbodig, ondanks een duidelijke daling in de groei van de economisch actieve bevolking en zelfs als er geen recessie heerst.

Omdat het niet in de bedoeling van dit artikel ligt om dieper op de complexe relatie tussen economische structuur en werkgelegenheid in te gaan, kunnen we volstaan met het citeren van de volgende waarnemingen van Marx:

De wet, volgens welke een steeds toenemende hoeveelheid produktiemiddelen dank zij de ontwikkeling van de produktiviteit van de maatschappelijke arbeid met een progressief dalende besteding van menselijke kracht in beweging kan worden gezet, vindt op kapitalistische grondslag – waar de arbeiders niet de arbeidsmiddelen, maar de arbeidsmiddelen de arbeider gebruiken – als volgt haar uitdrukking: hoe hoger de arbeidsproductiviteit is, des te groter is de druk van de arbeiders op de middelen voor hun werkgelegenheid en des te onzekerder dus zijn hun bestaansvoorwaarden, namelijk de verkoop van de eigen kracht ten bate van de vergroting van de rijkdom van anderen of van de meerwaardevorming van het kapitaal. Een toename van de produktiemiddelen en van de arbeidsproductiviteit die sneller plaatsvindt dan de groei van de produktieve bevolking, wordt onder het kapitalisme omgekeerd zó uitgedrukt dat de arbeidersbevolking steeds sneller groeit dan de behoefte van het kapitaal tot meerwaardevorming toeneemt (1977: 500).

Gebruiken we deze stelling in het geval van Turkije, dan zien we dat terwijl de gemiddelde jaarlijkse nettogroei ongeveer 7% en, belangrijker nog, de groei van de industriële sector ongeveer 10% bedroeg (Yaşa 1980: 101), de werkgelegenheid minder snel toenam: ongeveer 1% per jaar (Ilkin en Varlier 1976: 406; TPB 1979: 26). Desondanks mogen we aannemen dat de jaarlijkse werkloosheid in de steden niet buitensporig steeg, dank zij de mate en de vorm van kapitalistische ontwikkeling in de agrarische sector. Volgens het TPB bedroeg het percentage werklozen 3,7% in 1962, 4,5% in 1967 en 7,3% in 1972, verborgen werkloosheid in de landbouw buiten beschouwing gelaten. Wordt de verborgen werkloosheid wel meegerekend, dan komt de totale werkloosheid in elk genoemd jaar boven de 10% (TPB 1979: 26). Toch is het geoorloofd om de verborgen werklozen in de landbouw niet mee te tellen bij de berekening van de reële werkloosheid gedurende een bepaalde periode; tenslotte maken zij geen deel uit van de stedelijke arbeidsmarkt, al kunnen ze uiteindelijk wel worden beschouwd als een latente stedelijke beroepsbevolking. De betrouwbaarheid van de gegeven cijfers echter blijft tot op zekere hoogte twijfelachtig. Ten minste twee factoren zijn moeilijk te beoordelen: ten eerste het bestaan van een ongeorganiseerde, ongeregelde informele sector; en ten tweede de verborgen werkloosheid zelf. Geen van beide facto-

ren kan worden onderworpen aan een nauwkeurige raming.

In overweging moet worden genomen dat Turkije in dezelfde periode een intensieve industrialisatiepolitiek voerde met 'import substitution' als doel. Een surplus-beroepsbevolking, of industrieel reserveleger, is een noodzakelijke voorwaarde voor en een noodzakelijk produkt van kapitalistische ontwikkeling. Men zou kunnen zeggen dat het reële werkloosheidscijfer, ongeacht het precieze getal, niet hoger was dan wat de Turkse economie nodig had voor haar ontwikkeling. Er was geen evidente concurrentie om arbeidsplaatsen in de industrie; in ieder geval had zij geen merkbare daling van de lonen tot gevolg. De Turkse economie had te lijden onder een tekort aan geschoolde arbeid. Volgens het TPB was de vraag naar geschoolde arbeid eind 1972 twee keer zo hoog als het aantal geschoolde emigranten (Penninx 1982: 794). Volgens de raming van Gökdere (1978: 77) die gebaseerd is op officiële statistische gegevens, was de binnenlandse vraag naar geschoolde arbeiders drie keer zo hoog als het aantal emigranten: terwijl er tussen 1965 en 1972 162.133 geschoolde arbeiders emigreerden, bedroeg de binnenlandse vraag naar geschoolde arbeiders rond 1972 maar liefst 552.300. Volgens de secretaris-generaal van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in Ankara echter, beliep het aantal vacatures voor industriële banen circa 400.000 (geciteerd in Abadan-Unat en Ünsal 1976: 84). Dit verklaart gedeeltelijk waarom in Turkije de lonen in deze periode regelmatig werden verhoogd.

Nu een ander aspect van de kwestie. Vanzelfsprekend leidt een relatief snelle bevolkingsaanwas tot een toename van het arbeidsaanbod (een toename van het arbeidsaanbod houdt echter niet noodzakelijkerwijs een toename van de beroepsbevolking in). Ten gevolge van de relatief snelle bevolkingsgroei is in Turkije de potentiële beroepsbevolking gestaag toegenomen. Demografische gegevens zijn echter altijd afhankelijk van de bestaande produktiewijze en kunnen ook alleen in relatie tot die produktiewijze worden verklaard.

Tegelijk met de urbanisatie, de economische groei en onder andere de verbeteringen in onderwijs, kinderverzorging en de positie van de vrouw in de maatschappij, daalde ook het geboortecijfer, vooral in gebieden waar deze sociale processen hebben plaatsgevonden. Een veldonderzoek onder mensen die zojuist van het platteland naar Istanboel waren gemigreerd (daar was het geboortecijfer tamelijk hoog vanwege de produktie gebaseerd op handenarbeid, vanwege kindersterfte en de onzekerheid van de oude dag), toonde aan dat er een belangrijke verandering was opgetreden in hun opvattingen over kinderen krijgen. Zowel het geplande aantal als het werkelijke aantal kinderen was laag, gemiddeld minder dan drie (Sencer 1979).

Volgens de voorlopige uitkomst van de volkstelling in 1990 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse bevolkingstoename in Turkije over de vijf jaar voorafgaande aan 1990 2,3%. Het percentage in de streken langs de Egeïsche Zee, een van de meest ontwikkelde gebieden, is in feite gedaald tot Westeuropese waarden, wanneer het

effect van binnenlandse migratie buiten beschouwing wordt gelaten. In het Zwarte-Zeegebied is het jaarlijkse percentage 0,7%. In het meer verwaarloosde en onderontwikkelde zuidoosten van Anatolië, waar een grote concentratie Koerden woont, bedraagt de groei 4,3%, wanneer de (negatieve) beïnvloeding van binnenlandse migratie niet wordt meegerekend (TBS 1990).

6. Beschrijving van de push-factoren in Turkije

Om een beter beeld te krijgen van de specifieke push-factoren die in Turkije tijdens de periode van werving hebben bestaan, is het nodig om met name economische en klassestructuren in de landbouw te bestuderen en de manier waarop de ontwikkeling van het kapitalisme deze heeft beïnvloed.

Hoewel de structuur van de landbouw van gebied tot gebied verschilde, kan worden gesteld dat bij de oprichting van de moderne Turkse staat in 1923 prekapitalistische produktiewijzen op het platteland overheersten, met uitzondering van het westen van het land. Elementen van de oude orde, in het bijzonder het 'leenstelsel', waren met het uitroepen van de nieuwe staat en door de democratische revolutie niet van de baan, maar werden door de kapitalistische evolutie verburgerlijkt. Maatregelen als de afschaffing van *aşar* (belasting op de oogst) in 1925 en de vervanging van het oude Burgerlijk Wetboek door een nieuw (dat bijna een exacte replica was van het Zwitserse Burgerlijk Wetboek) in 1926, alsook de faciliteiten die grootgrondbezitters werden geboden, garandeerden en stimuleerden de geleidelijke transformatie van de landbouw. Deze faciliteiten omvatten: een speciale overheidssubsidie (tussen 1926 en 1930) voor de aanschaf van tractors (Küçük 1980: 190-191); vrijstelling van militaire dienst voor grootgrondbezitters, eigenaren van grote boerderijen, degenen die machines gebruikten in de agrarische produktie en hun assistenten; kwijtschelding van de belasting op benzine, gas en alle chemische grondstoffen die van nut waren voor de agrarische produktie; en de gunstige voorwaarden waaronder grote boeren tractors die eigendom waren van de staat konden huren (Silier 1981: 19).

Sinds de jaren vijftig is deze kapitalistische ontwikkeling versneld als gevolg van de concentratie van het nationaal kapitaal en de intensivering van economische betrekkingen met het Westen. Het is een algemene regel dat de vraag naar arbeid van de plattelandsbevolking absoluut afneemt zodra de kapitalistische produktie zich meester heeft gemaakt van de landbouw. Een deel van de plattelandsbevolking staat daardoor voortdurend op het punt terecht te komen in het stedelijk proletariaat. Het toegenomen belang van het kapitalisme in de agrarische sector heeft dan ook geleid tot een massale binnenlandse migratie (hoewel warenproduktie in West-Turkije reeds lang bestaat): van de dorpen naar de steden en tegelijk van het oosten naar het westen van Turkije.

Het Turkse platteland werd niet alleen gekenmerkt door het uitgebreide aantal

kleine families dat land in eigendom hield, maar ook door de ongelijkheid die bestond in de toewijzing van land (deze ongelijkheid is vooral opvallend in het zuidoosten van Turkije, waar de afschaffing van het 'leenstelsel' nog maar net voltooid is). In 1963 bij voorbeeld was 60,8% van het land in handen van 20% van de boeren en bewerkte 60% van de boeren slechts 17,2% van het land, statistische gegevens over de landbouw die hetzelfde waren als die van 1953 (Avcioglu 1968: 287; Aksit 1988: 183). De statistische gegevens van 1970 geven echter een kleine verandering te zien in deze structurele ongelijkheid: 62,5% van het land werd bewerkt door 20% van de boeren en 16,3% van het land door 60% van de boeren (Boratav 1983a: 152; Aksit 1988: 190).

Dit houdt in dat, hoewel er een tendens is geweest tot de afbraak van productie door kleine boeren ten gunste van de verdere concentratie van landbezit, een boerenmiddenklasse zich als eenvoudige warenproducent en als moderne kapitaalintensieve boer aangepast heeft aan de heersende kapitalistische produktiewijze, althans gedurende een bepaalde periode.

Dit heeft twee consequenties gehad. Ten eerste bleef de migratie van het platteland naar de steden beperkt tot diegenen die in de bestaande agrarische structuur overbodig waren geworden. Ten tweede kwamen de overblijvende sociale lagen, dat wil zeggen de meerderheid van de plattelandsbevolking, hiermee onder voortdurende dreiging van proletarisatie te staan. (Het percentage van de bevolking dat in stedelijke gebieden woonde, steeg tussen 1960 en 1975 van 31,92% naar 41,81%, TBS 1990.) Ook andere sectoren dan de agrarische waren op grote schaal onderhevig aan dit soort veranderingen. Met andere woorden, kleinschalige productie werd in nog hogere mate vervangen door grootschalige productie. Een groeiend aantal onafhankelijke, kleine producenten (vakkli, ambachtslieden enz.) werd geconfronteerd met het verdwijnen van de sociale omstandigheden die een voorwaarde vormden voor hun bestaan, waardoor men werd gedwongen loonarbeider te worden.

De gewijzigde omstandigheden zorgden ervoor dat behalve arbeiders en werkelozen ook de kleine burgerij van stad en platteland, die haar sociale positie wilde versterken en wilde ontsnappen aan proletarisatie, openstond voor de verlokkingen van de ontwikkelde kapitalistische landen. Dit is de specifieke betekenis van de push-factoren in Turkije tijdens de wervingsperiode. Bovendien werd arbeidsmigratie naar het buitenland niet alleen mogelijk gemaakt door de nieuwe Turkse grondwet van 1961, die elke onderdaan het recht verleende naar het buitenland te reizen, maar ook officieel door de Turkse regering aangemoedigd.

7. Persoonlijke kenmerken van Turkse migranten

Enkele onderzoeken, het ene meer dan het andere, verschaffen nuttige informatie over de kenmerken van Turkse migranten (vgl. Paine 1974; Abadan-Unat 1976).

Penninx en Van Renselaar 1976; Penninx en Van Velzen 1976; Martin 1991⁴). Toch zijn buitenlandse werknemers in het algemeen, Turken inclusief, vaak afgeschilderd als mensen die zelfs hun eigen taal niet kunnen lezen en schrijven, die ongeschoold zijn en niet gekwalificeerd om als arbeiders in een geïndustrialiseerde economie te werken en die afkomstig zijn uit de laagste sociale lagen en de meest achtergebleven gebieden van hun land.

De Haan (1976: 352) bij voorbeeld merkt op dat vooral ongeschoolde arbeiders uit de minder ontwikkelde gebieden van emigratielanden, 'behoudens een handjevol ontwikkelde en industrieel ingestelde arbeiders', naar West-Duitsland werden gezonden. Deze conclusie werd niet gebaseerd op een empirisch onderzoek naar de persoonlijke kenmerken van migranten, maar op een clausule die in diverse bilaterale wervingsovereenkomsten werd aangetroffen en die emigratielanden het recht gaf de eerste selectie van kandidaten voor emigratie uit te voeren. In dezelfde geest schetst Neuloh een beeld van de Turkse immigrant als zijnde grotendeels analfabeet en meestal afkomstig uit Centraal- of Oost-Anatolië:

Meer dan 50% van de potentiële beroepsbevolking in Turkije is analfabeet. Dit houdt in dat deze mensen zich de eenvoudige communicatievormen van lezen en schrijven niet hebben eigen gemaakt en niet over de juiste achtergrond beschikken voor werk in de industrie. (...) Bijna eenderde van de 40.000 dorpen beschikt nog steeds niet over een school, voornamelijk in de afgelegen plattelandsgebieden van Centraal- en Oost-Anatolië, de belangrijkste wervingsgebieden voor grootschalige migratie (1976: 58).

Todaro (1990: 132) schaaft Turkse migranten onder Italianen en Grieken en definieert hen eenvoudig als 'surplus-landarbeiders' en als 'ongeschoold'. Daarnaast geeft hij als dubbel voordeel van arbeidsmigratie dat de emigratielanden 'de kosten van de zorg voor mensen' wordt bespaard en zij 'een waardevolle en niet onaanzienlijke bron buitenlandse deviezen' verkrijgen. Opvallend genoeg wordt deze conclusie getrokken zonder rekening te houden met de enorme voordelen die de gastlanden bij de arbeidsmigratie hadden, laat staan ze te noemen.

De studie van Castles en Kosack, waarin geprobeerd wordt een algemene omschrijving te geven die van toepassing is op alle immigranten, is een fraai staaltje van bovengenoemde beeldvorming:

De overgrote meerderheid van deze migranten is afkomstig van het platteland. Zelfs als de industrialisering in hun land van herkomst een behoorlijk eind op weg is, werden de migranten opgevoed in gebieden die overwegend agrarisch zijn gebleven. (...) De gastarbeider die voor het eerst naar West-Europa komt, heeft misschien nog nooit een fabriek gezien, laat staan dat hij erin heeft gewerkt. (...) Hoewel er belangrijke verschillen in familiestructuur bestaan in de diverse landen van herkomst, gaat het in bijna alle gevallen om patriarchale 'extended families'. (...) Achtergebleven economische en sociale structuren gaan gepaard met achtergebleven onderwijssystemen. (...) De meerderheid van de migranten komt uit de armste klassen. Hun niveau van opleiding is daarom waar-

schijnlijk zelfs nog lager dan het landelijk gemiddelde in de betrokken landen (1973: 46-47).

In hun boek refereren de schrijvers specifiek aan 'Turken in Duitsland' (ibid.: 46). Miles (1987: 155) herhaalt, hoewel minder uitvoerig, enkele van de kenmerken die Castles en Kosack aan immigranten toeschrijven.

De arbeidsmigratie naar West-Duitsland, Frankrijk en naar West-Europa in het algemeen gedurende de onderzochte wervingsperiode wordt door Piore (1980: 3-26) in dezelfde categorie geplaatst als de arbeidsmigratie naar de Verenigde Staten uit vooral Mexico en het Caribisch gebied, die voor een groot deel niet gedocumenteerd is. Verder ziet hij migranten als 'over het algemeen ongeschoold en zelfs in hun eigen taal analfaabeet' en lijken ze volgens hem 'af te komen op een bepaald soort werk, werk namelijk dat de autochtone beroepsbevolking weigert te doen'.

Satzewich (1991: 16) stelt dat de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten in Europa tijdens de wervingsperiode alleen ongeschoold werk gold, of ongeschoold en laaggeschoold werk. Zo ook Kay en Miles (1992: 189); zij zeggen dat bij voorbeeld in West-Duitsland, Zwitserland, Frankrijk, België en Nederland ontwikkelde programma's voor contractarbeid bedoeld waren 'voor ongeschoolde en laaggeschoolde handarbeiders die arbeidsplaatsen moesten opvullen die vanwege de arbeidsvoorwaarden (waaronder het loon) onaantrekkelijk waren voor de binnenlandse arbeiders'.

Voordat de persoonlijke kenmerken van Turkse migranten nader worden onderzocht en bekeken wordt of de bovengenoemde heersende beeldvorming over buitenlandse werknemers daarmee overeenstemt, is het nuttig te kijken langs welke weg Turkse arbeiders migreerden.

De Turkse instantie voor de Arbeidsvoorziening (TAV) had een monopolie op de officiële registratie en uitzending van emigranten; daarnaast echter bestond er ook inofficiële emigratie. Men reisde op eigen initiatief als toerist naar het buitenland en probeerde, nadat men een baan gevonden had, de eigen status te legaliseren via de TAV of ging zonder werkvergunning aan het werk.

Tot 1965 liep de TAV enigszins achter bij de vraag van Europese gastlanden (hoewel dit niet betekende dat het aantal geregistreerde kandidaten kleiner was dan de vraag), terwijl inofficiële migratie binnen de perken bleef (TAV 1972; Kiray 1972). Maar naarmate Turken ervan overtuigd raakten dat tijdelijke emigratie een goede manier was om in eigen land zelfstandige te worden, namen de aantallen toe. Het aanbod van de TAV was vaak groter dan de vraag naar arbeid en de registratielijst groeide gestaag. Het gevolg was dat na afloop van de werving ongeveer een miljoen kandidaten op de wachtlijst voor emigratie stonden (dit cijfer is niet geheel juist vanwege meervoudige registratie), terwijl het aantal migranten toenam dat op eigen initiatief naar het buitenland vertrok.

Tussen 1967 en 1969 waren er 5.162 personen die op eigen initiatief naar West-

Europa emigreerden, werk vonden en hun status officieel maakten via de TAV; tussen 1970 en 1974 was hun aantal tot 79.931 gegroeid (Penninx en Van Renselaar 1976: 16). Volgens een onderzoek uit het midden van de jaren zeventig bleek uit een steekproef onder migranten in het buitenland dat 42,4% oorspronkelijk als toerist het land was binnengekomen (Penninx en Van Velzen 1976: 180). Een ander onderzoek dat in West-Berlijn werd uitgevoerd, toonde aan dat driekwart van de migranten via de TAV was geëmigreerd, terwijl de overigen ofwel als afhankelijken waren uitgenodigd ofwel illegaal de arbeidsmarkt hadden betreden (Kudat en Özkan 1976: 19). Ondanks de problemen bij het vaststellen van het werkelijke aantal, wordt algemeen aangenomen dat ongeveer 20% van alle Turkse migranten het land inofficieel verliet, dat wil zeggen buiten het programma van de TAV om.

Tabel 2: Aantallen arbeiders uitgezonden naar West-Europa door de Turkse instantie voor de Arbeidsvoorziening 1961-1974

Landen	1961-1973	1974
Australië	4.668	1.138
Oostenrijk	34.461	2.501
België	15.309	555
Denemarken	3.579	---
West-Duitsland	648.029	1.128
Frankrijk	45.366	10.557
Nederland	23.357	1.503
Zwitserland	6.360	770
Verenigd Koninkrijk	2.062	113
Overige	7.096	1.826
Totaal	790.289	20.211

Bron: Turks Ministerie van Arbeid, 1981

Behalve de gastarbeiders die Turkije inofficieel verlieten en hun status later via de TAV legaliseerden, waren er ook de zogenaamde toeristenarbeiders, of arbeiders die zonder verblijfs- of werkvergunning in West-Europa werkten. Hun aantal is moeilijk te bepalen, maar het Turkse ministerie van Buitenlandse Zaken schatte het aantal rond januari 1973 op 68.751 (Gökdere 1978: 33).

Allereerst kunnen de persoonlijke kenmerken van Turkse migranten nader worden omschreven door te stellen dat de rijkere en meer verwesterde gebieden van Turkije (zoals Thracië en Marmara en het noorden van Centraal-Anatolië) een veel belangrijker rol speelden in de buitenlandse emigratie dan algemeen wordt aangenomen. Hoewel het aandeel van deze gebieden in de buitenlandse emigratie in de loop der tijd geleidelijk afnam, was het desondanks proportioneel veel groter dan hun aandeel in de totale bevolking.

Als men een lijst aanlegt van het aandeel in de migratie dat elk van de 67 provin-

cies tot het eind van 1974 bijdroeg, dan blijkt dat de eerste zeven (Istanboel, Ankara, Izmir, Adana, Bursa, Zonguldak en Samsun, welke tevens de meest ontwikkelde provincies zijn) 42,5% van de totale emigratie voor hun rekening namen. Istanboel alleen al leverde 20,7% van de migranten (bron: TAV-statistieken). Aan de andere kant vertegenwoordigden de vier laatste provincies op de lijst (Hakkari, Sirt, Bitlis en Van, welke tot de minst ontwikkelde behoren en in Zuidoost-Anatolië liggen) slechts 0,16% van de totale emigratie, wat neerkomt op in totaal 1.283 emigranten gedurende de periode 1960-1974; het aantal kandidaten voor emigratie dat op de wachtlijst stond was in deze provincies ook het laagst. Deze vier provincies bezaten relatief de sterkste semi-feodale structuur en waren het minst geïntegreerd in de binnenlandse en internationale markten (bron: TAV-statistieken.)

Uit een onderzoek dat in de late jaren zeventig werd uitgevoerd, bleek dat slechts 4% van de Turkse arbeiders in West-Duitsland uit economisch onderontwikkelde gebieden kwam; de cijfers voor andere nationaliteiten waren: Grieken 52%, Spanjaarden 34%, Joegoslaven 25% en Italianen 86%. Aan de andere kant kwam 68% van de Turken, 34% van de Joegoslaven, 24% van de Spanjaarden, 16% van de Grieken en 8% van de Italianen uit de meest ontwikkelde gebieden van hun land (Castle e.a. 1984: 121).

Een tweede punt: de meerderheid van de migranten was afkomstig uit de steden (zie tabel 3), terwijl in 1965 slechts 32,42% en in 1970 slechts 38,45% van de totale bevolking in Turkije in stedelijke gebieden woonachtig was (TPB 1976).

Wilpert (1992) daarentegen zwakt het aandeel migranten van stedelijke afkomst af. Zij wijst op het feit dat zowel de Turkse als de Duitse statistieken de woonplaats van de emigranten voor hun vertrek aangeven, en niet hun geboorteplaats; bovendien maakt zij uit onderzoek op dat geboorteplaats en woonplaats

Tabel 3: Enkele persoonlijke kenmerken van Turkse migranten (%)

Jaar	Stedelijke origine	Mannelijk	Geschoold
1961	54.2	96.9	44.8
1962	67.0	96.1	31.9
1963	77.6	91.5	24.5
1964	52.3	93.6	36.9
1965	54.9	78.3	39.0
1966	50.3	71.6	25.7
1967	54.3	60.5	30.5
1968	53.6	73.7	28.8
1969	56.6	80.0	24.5
1970	57.5	83.9	27.0
1971	52.4	83.9	35.5
1972	50.6	78.1	33.7
1973	48.9	80.1	42.0
1974	54.4	93.4	39.2

Bron: diverse TAV-statistieken

van sommige immigranten verschillen. Op grond daarvan komt Wilpert tot de conclusie dat de meerderheid van de Turkse gastarbeiders uit kleine steden en dorpen afkomstig was (179).

Het is aannemelijk dat het percentage Turkse emigranten van stedelijke origine per land van bestemming verschilde, met een relatief hoog percentage in West-Duitsland. De migratie naar Zweden en België vanuit bepaalde gebieden bij voorbeeld vond nagenoeg zonder duidelijke planning plaats en voldeed daarom niet aan de algemene kenmerken. Tolken van Zweedse werkgevers die contacten hadden in Kulu, een district in de provincie Konya, initieerden de werving vanuit die omgeving. Toen Zweedse bedrijven om meer arbeidskrachten vroegen, bemiddelden de oorspronkelijke migranten voor familie en vrienden uit hetzelfde gebied. Om dezelfde redenen was de meerderheid van de Turkse werknemers in België afkomstig uit Emirdag in de provincie Afyon (Penninx en Van Renselaar 1976: 19).

Hoewel Nederlandse werkgevers vooral in Centraal-Anatolië werven, stelt Van Amersfoort (1986: 24-25) dat Turkse immigranten in Nederland uit bijna alle Turkse provincies komen, in het bijzonder uit het midden van het land en enkele steden aan de Zwarte Zee. Ongeveer de helft komt uit dorpen, de andere helft uit provinciesteden, van wie slechts 5% uit de echt grote steden.

Een derde punt: het opleidingsniveau en de professionele vaardigheden van Turkse emigranten waren relatief hoog, vooral in vergelijking met het gemiddelde opleidingsniveau in hun eigen land. Volgens statistische gegevens van de TAV bedroeg het gemiddelde jaarlijkse percentage geschoolde arbeiders onder emigranten in de periode 1961-1974 33,6% (bron: TAV-statistieken, geciteerd in Gitmez 1979: 286; het jaarlijkse percentage is herberekend naar de gegeven aantallen). Bij voorbeeld: 'geschoolde emigranten vertegenwoordigden 5-10% van het aanbod Turkse loodgieters en elektriciens in 1965 en 30-40% van de Turkse timmerlui, metselaars en mijnwerkers' (Martin 1991: 52). Onderstreept moet worden dat volgens de statistieken van de TAV tussen 1965 en 1974 jaarlijks gemiddeld 39,2% van de buitenlandse vraag naar arbeid geschoolde arbeid betrof (Gökdere 1978: 74).

De precieze omvang van de leegloop onder geschoolde arbeiders uit Turkije was waarschijnlijk groter dan het officiële cijfer. In 1969 bij voorbeeld was het absolute aantal geschoolde arbeiders (27.719) voor wie het Duitse wervingskantoor in Istanboel een baan vond, hoger dan het aantal (25.401) dat volgens de TAV in dat jaar naar alle buitenlandse bestemmingen samen was uitgezonden (Penninx en Van Renselaar 1976: 21). Een verklaring voor de reden waarom de Duitse officiële registratie een hoger percentage geschoolde arbeiders aangaf, is wellicht dat Turkse arbeiders hun precieze kwalificaties op de TAV achterhielden, teneinde de barrières te omzeilen die waren opgeworpen om de leegloop onder geschoolde arbeiders tegen te gaan (Gitmez 1983: 113).

In de onderzoekspopulatie van het TPB (TPB 1974: tabel 115) was 30,2% van

de emigranten met een stedelijke achtergrond lid geweest van een vakbond, tegen 3% van de emigranten afkomstig van het platteland; respectievelijk 8,7% en 7,7% was lid voor men emigreerde. Alle onderzoeken wijzen erop dat het percentage ongeletterde Turkse emigranten varieerde tussen 2,8% en 5,6% (zie tabel 4), terwijl in 1970 het percentage ongeletterden onder de economisch-actieven in Turkije 44,9% bedroeg en in 1975 37,1% (TPB 1979: 28). Paine schrijft: 'Het lage percentage analfabeten onder Turkse migranten in vergelijking met andere migrantengroeperingen is des te opvallender omdat Turkije een veel hoger percentage analfabeten heeft dan andere belangrijke emigratielanden' (1974: 79). Dezelfde statistieken en onderzoekspopulaties laten zien dat bijna alle migranten afkomstig van het platteland grondeigenaren waren in plaats van pachters of landloze arbeiders.

Het overgrote deel van de gekwalificeerde Turkse migranten, zowel absoluut als relatief gezien, ging naar West-Duitsland. Varlier en Ilkin (1975: 417) stellen dat het percentage technisch gekwalificeerde arbeiders van de totale Turkse arbeidsmigratie naar Duitsland toenam van 34,8% in 1965 tot 46,3% in 1971. Duitse bronnen geven eenzelfde toename in het percentage Turkse geschoolde arbeiders te zien (Paine 1974: 93). Völker (1975: 19) merkt op dat 46% van de migranten die Duitsland in 1971 via het wervingskantoor in Istanboel binnenkwamen naar Duitse maatstaven geschoold waren.

Uit het onderzoek van Aker (1972: 105), uitgevoerd tussen april 1970 en april 1971 onder door Duitsland geworven arbeidskrachten, bleek dat 50% van de onderzoekspopulatie regelmatig een dagblad las, terwijl 42% dat af en toe deed. Ter vergelijking: in Turkije werden in dezelfde periode per honderd personen vijf dagbladen verkocht.

Ook het deel van de Turkse migranten in Duitsland dat voor vertrek niet in de agrarische sector had gewerkt was tamelijk hoog (zie tabel 4), vooral in vergelijking met de volgende cijfers: in 1962 was 77,1% van de economisch-actieve bevolking van Turkije werkzaam in de agrarische sector, in 1967 71,3% en in 1971 65% (Yaşa 1980: 672). Een onderzoek uit 1973, uitgevoerd door de *Deutsche Gewerkschaftsbund* (DGB), toont aan dat 46% van de Turkse gastarbeiders in Turkije werkzaam was als fabrieksarbeider, 32% als ambachtsman en slechts 21% in de agrarische sector (geciteerd in Abadan-Unat 1976: 20).

Hieraan moet worden toegevoegd dat ook onderwijzers (naar schatting 9.000), lage ambtenaren en universitaire studenten naar Duitsland emigreerden, waar zij in de meeste gevallen werk vonden in de industrie. Een andere te onderscheiden groep onder de migranten naar Duitsland wordt gevormd door fabrieksarbeiders uit de politieke voorhoede, die na de arbeidersopstand van medio juni 1970 door Turkse werkgevers op de zwarte lijst waren geplaatst (Silier 1986). In Duitsland was bijna 80% van de gastarbeiders die afkomstig waren uit de landen rond de Middellandse Zee tussen de 20 en 39 jaar oud (Kudat 1974a: 7). Voor Turkse gast-

arbeiders was het percentage zelfs nog hoger: 85% van de mannelijke en 88% van de vrouwelijke gastarbeiders was jonger dan veertig (Kudat 1974b: 2).

De hoge graad van emigratie onder geschoolde arbeiders druiste in tegen de plannen en de verwachtingen van de Turkse regering. De TAV ondernam dan ook verscheidene pogingen om geschoolden te vervangen door ongeschoolden; zo kregen bij voorbeeld kandidaten uit de onderontwikkelde gebieden twee jaar voor-sprong op de wachtlijsten. Vijftien procent van alle jaarlijkse toewijzingen van anonieme aanvragen werd gereserveerd voor leden van ontwikkelingscoöperaties in dorpen. Eenzelfde percentage werd toebedeeld aan officieel erkende 'rampgebieden', gebieden waar de sociaal-economische structuren waren getroffen door aardbevingen, aardverschuivingen enz.

Hoewel dit beleid geen zichtbaar effect had op de uitstroom van geschoolde arbeiders, bracht het waarschijnlijk een verschuiving teweeg in de herkomst van ongeschoolde arbeiders in de richting van achtergebleven gebieden. Van de kant van West-Duitsland werden alle nodige maatregelen getroffen om een toestroom van arbeidskrachten veilig te stellen die overeenkwam met de eigen behoefte. Zo werden er dikwijls verzoeken op naam ingediend – waarover de TAV geen zeggenschap had – die alles bij elkaar eenderde van de officiële migratie uitmaakten. De TAV kon ook geen echte invloed uitoefenen op de officiële migratie: de wervings-overeenkomst gaf functionarissen van het Duitse Arbeidsbureau en werkgevers uit Duitsland of hun vertegenwoordigers in Turkije het recht om het aantal, de kwalificaties, de leeftijd, de lichamelijke conditie en de huwelijks staat van de migranten te specificeren. De TAV was uitsluitend bevoegd om de registratie van aanvragen bij te houden en daarop namens de gastlanden een eerste controle uit te voeren. Turkije had dus geen stem in de selectie van arbeiders of de bepaling van hun opleidingsniveau. Daarnaast kon een kandidaat niet in beroep gaan wanneer hij of zij niet voor werk was geselecteerd (Kudat en Özkan 1976: 13).

De Turkse immigranten in Nederland waren minder geschoold dan die in West-Duitsland. Volgens waarnemingen van de eerste generatie en van sociaal werkers was het percentage analfabeten onder hen tamelijk hoog. Dit betekent echter niet dat er geen geschoolde arbeiders waren. Een grootschalig onderzoek uit 1970, uitgevoerd in 261 (voornamelijk industriële) Nederlandse bedrijven, toont bij voorbeeld aan dat op een totaal van 3.522 Turkse arbeidskrachten 1% voorman was en 12% geschoold. De Turken scoorden daarmee na de Italianen het hoogst, gevolgd door Spaanse en Marokkaanse arbeidskrachten (Marshall 1973: 78; Penninx en Van Velzen 1977: 20; Muus 1990: 163). In 1971 werden er door Nederland 4.853 Turkse gastarbeiders geworven, van wie er 2.466 oftewel 50,8% geschoold waren (TAV 1972, Aanvullende Statistieken no. 13). Van de 309 arbeiders die in november 1965 werden geworven, waren er 142 geschoold (TAV 1965: 21). Op grond van deze gegevens strookt de stelling van Penninx (1982: 789) dat 'vooral West-Duitsland geïnteresseerd was in geschoolde Turkse arbeiders, terwijl Nederland

alleen maar ongeschoolde arbeiders wierf' niet met het werkelijke opleidingsniveau van Turkse migranten in Nederland. Penninx geeft echter wel een juiste analyse van het Duitse beleid inzake de werving van Turkse gastarbeiders.

Een vierde punt waarop de beeldvorming moet worden bijgesteld: alle onderzoeken toonden aan dat bij 73 tot 92% van de emigranten het financiële aspect de belangrijkste reden van emigratie was, terwijl het aantal emigranten dat werkloosheid als motivatie opgaf zich tussen 0,2% en 11% bewoog. De onderzoekspopulatie van Neuloh gaf een ietwat ander beeld: terwijl 22% werkloosheid of problemen bij het vinden van werk noemde, gaf slechts 40% financiële overwegingen aan (zie tabel 4). In het onderzoek van Aker (1972: 75-99) wordt met betrekking tot migratiemotieven een interessante constatering gedaan: bijna tweederde van de onderzoekspopulatie had een familielid of vriend in Duitsland, en eenzelfde percentage gaf onvoldoende inkomen als emigratiereden op. Gemiddeld verdienden deze emigranten echter beter dan 70% van de Turkse bevolking. Blijkbaar was de vergelijking met lonen die in West-Duitsland voor identiek werk werden ontvangen het belangrijkste criterium om verdiensten als onvoldoende te kwalificeren.

Tabel 4: Opleidingsniveau van Turkse emigranten en werkloosheid als reden van hun migratie (%)

	Percentage analfabeten	Ten minste middelbare school	Werkloosheid als migratie- motief	Voor vertrek werkzaam in niet-agrarische sector
In Abadans onderzoek (1964) naar Turkse migranten in Duitsland	2.8	33.0	0.2	90.6
In Akers onderzoek (1972) naar arbeiders geworven door Duitsland in 1971	9.3	12	11	84.4
TAV-survey van 1968	2.8	5.7	---	---
TAV-survey van 1971	5.6	6.8	---	---
TAV-survey van 1974	3.0	11.3	---	---
TAV-survey (1974)	---	---	4.6	63
In Neulohs onderzoek (1976) naar Turkse migranten in Duitsland	---	---	22.1	---

Een vijfde punt is dat het aandeel van vrouwen binnen de totale migrantenbevolking gestaag toenam, hoewel mannelijke gastarbeiders duidelijk in de meerderheid bleven. Na 1966 vertoonden veel werkgevers een voorkeur voor vrouwelijke

arbeiders. Abadan-Unat (1977: 32) schrijft dit toe aan de relatief lagere lonen van vrouwen en aan hun relatief geringe belangstelling voor vakbonden. In 1974 bestond 25,9% van alle Turkse gastarbeiders in Duitsland uit vrouwen (ibid.: 33). In sommige regio's, bij voorbeeld West-Berlijn, bedroeg dit aantal rond september 1972 43% (Kudat 1974b: 1).

Ten slotte waren Turkse migranten zowel in Duitsland als in Nederland hoofdzakelijk in de industriële sector aangesteld. In West-Duitsland was meer dan 40% van het totale aantal gedurende de periode werkzaam in de zware industrie. Arbeiders die in de lichte industrie werkten, maakten in 1963 16% en in 1974 24% van het totaal uit. De lichte industrie nam ook een groot deel van de vrouwelijke arbeiders voor haar rekening. In 1976 waren Turkse arbeiders als volgt over de grootste arbeidssectoren verdeeld: 4% werkte in de mijnbouw en aanverwante sectoren, 72% in de industrie (zwaar en licht), 8% in de bouw en 16% in de overige sectoren (Kubat 1979: 250). In de productie (24%) en in de metaalverwerkende industrie (26,2%) waren Turkse arbeiders eind januari 1973 van alle migrantengroeperingen het sterkst vertegenwoordigd (Şenel 1975: 16-17).

Eind 1973 was in Nederland van een totaal van 30.091 Turkse gastarbeiders een meerderheid als volgt over de economie verdeeld: 10.564 werkten in de metaalindustrie; 3.938 in de textielindustrie; 3.507 in de levensmiddelenindustrie; 2.184 in de leerindustrie; 2.834 in de keramische industrie; 1.985 in de bouw; 1.119 in de houtbewerking; 810 in de chemische industrie en 684 in de papierindustrie. 2.700 van hen waren vrouwen (TAV 1974b: 34).

8. De positie van Turkse migranten in het gastland

De literatuur over Turkse migranten in gastlanden wijst erop dat het aandeel in geschoold werk van Turkse arbeiders in het buitenland geen directe afspiegeling vormt van de kwalificaties voorafgaand aan emigratie. Volgens een onderzoek dat werd uitgevoerd onder remigranten had 58% van de onderzoekspopulatie voor vertrek geschoold of hoger werk gedaan; in het buitenland gold dit voor slechts 36% (Krane 1975: 176). De TPB-survey (1974) noemt een percentage van 28% dat vóór emigratie als geschoold vakman werkzaam was of hoger gekwalificeerd werk verrichtte, terwijl 16% in het buitenland werk op dat niveau had verricht. Het BfA (1973: 68) geeft een overzicht van alle buitenlandse arbeidskrachten in Duitsland, waaruit blijkt dat gemiddeld 13% van de Turkse migranten geschoold werk deed, 16% van de mannen en 3% van de vrouwen. Dit gemiddelde percentage is ongeveer driemaal zo laag als het percentage geschoolde Turkse emigranten vóór vertrek, ook al scoren de Turken op de Joegoslaven na het hoogst van alle migrantengroeperingen (Italianen, Grieken, Spanjaarden en Portugezen). Silier (1986: 8), die zich op Duitse bronnen baseert, wijst op de slechte arbeidsvoorwaarden van Turkse migranten in Duitsland: van de 1.000 Duitse arbeiders krijgen er gemid-

deld 89 een arbeidsongeval, terwijl dat cijfer voor de totale groep buitenlandse arbeidskrachten 166 en voor de Turkse arbeidskrachten in het bijzonder 244 bedraagt.

Met behulp van officiële statistieken en beschikbare onderzoeksgegevens staat Dohse (1982: 35-67) stil bij de daling van het percentage geschoold werk onder buitenlandse werknemers na binnenkomst in West-Duitsland en het onevenredig hoge percentage onaantrekkelijke, onveilige, zware en monotone functies dat zij vervullen. Hij komt tot de slotsom dat discriminatie in deze situatie de belangrijkste factor is.

De positie van Turkse immigranten binnen de vakbewegingen van de betreffende gastlanden is een ander punt dat vermelding verdient. In Duitsland wijzen sommige onderzoeken erop dat in de eerste jaren van migratie naar verhouding minder buitenlanders dan Duitsers bij een vakbond waren aangesloten, al zijn er op dit terrein geen officiële gegevens bekend en geen uitgebreide studies verricht (Castles en Kosack 1973; Bendix 1990).

Turkse migranten daarentegen zijn over het algemeen wel lid van een vakbond. In sommige gevallen hebben zij een militante, zo niet leidende rol in de arbeidersbeweging gespeeld, bij voorbeeld bij de wilde staking van 1973 bij Ford in Keulen (Castles e.a. 1984). Korte tijd geleden was 48,2% van alle Turkse immigranten in Duitsland aangesloten bij de DGB. Dit percentage was het hoogste van alle vertegenwoordigde nationaliteiten, de Duitse inclusief (IG Metall 1989: 94). Ook in de metaalsector zijn Turken binnen de vakbeweging met 67,4% relatief het sterkst vertegenwoordigd (IG Metall 1990). Van de 7.062 zetels in DGB-bedrijfsraden die door buitenlanders werden bezet, werden er 2.759 ingenomen door Turken (IG Metall 1989: 97).

In Nederland heerst op dit vlak echter een totaal andere situatie. Volgens vakbondsfunctionarissen ligt het aantal Turkse leden onder het landelijk gemiddelde, al worden er van buitenlandse werknemers geen afzonderlijke gegevens bijgehouden. Een onderzoek uit 1983 gaf aan dat slechts 18% van de in Nederland werkzame Turken vakbonds lid was, tegen 32% van alle Nederlandse werknemers (Niesen 1987: 159). Volgens het hoofd (van Turkse afkomst) van de afdeling voor buitenlandse werknemers van het CNV ligt het percentage Turkse werknemers dat lid is van een vakbond ergens tussen 11 en 13%, terwijl in Nederland 29% van het totale aantal economisch-actieven aan een vakbond verbonden is (CBS 1989).

9. Conclusie

De arbeidsmigratie vanuit Turkije diende niet ter vervanging van een bepaalde migrantenstroom, maar was een nieuwe bron die de continuïteit van de arbeidsinstroom in West-Europa veilig moest stellen. De Turkse arbeidsmigratie kwam kort na 1969, toen de arbeidsreserves in Zuid Europese landen grotendeels waren

uitgeput, pas goed op gang en was een antwoord op de blijvende vraag naar arbeid in West-Duitsland.

Over het algemeen vormen het ontstaan en de specifieke kenmerken van de zogenaamde push-factoren in de economische migratie naar West-Europa een schromelijk verwaarloosd aandachtsveld. Sommige wetenschappers hebben volstaan met een tamelijk simplistische schets van de arbeidsmigratie, die zich in hoofdzaak beperkt tot 'het uit de pas lopen van bevolkingstoename en economische groei' en de 'snelle bevolkingsaanwas', met een hoog percentage 'overvloedige bevolking' of 'werkloosheid' als gevolg. Aangetoond is dat 'het uit de pas lopen' in het geval van Turkije niet opgaat. Ook is toegelicht dat de termen 'overbevolking' en 'overvloedige bevolking' alleen kunnen worden geïnterpreteerd in samenhang met de heersende organisatie van de productie; door het ontbreken van dit structurele perspectief is onopgemerkt gebleven dat de omvang van de 'overvloedige bevolking' of het aantal werklozen in Turkije tijdens de wervingsperiode niet groter was dan de ontwikkelingsbehoefte van de kapitalistische economie, de relatief snelle bevolkingsgroei ten spijt. Bovendien was het percentage werklozen onder Turkse arbeidsmigranten verwaarloosbaar.

Behoudens enkele onderzoeken met accurate informatie over kenmerken van Turkse migranten, schildert een groot aantal publikaties buitenlandse werknemers, onder wie Turken, af als mensen die zelfs de eigen taal kunnen lezen noch schrijven, die ongeschoold zijn en niet de kwalificaties bezitten voor het werk in een geïndustrialiseerde economie, en die afkomstig zijn uit de laagste sociale lagen van hun land. Ook zijn ze beschouwd als arbeiders die werden geworven om ongeschoold of lager werk te verrichten. Toch vormen de Turkse migranten, en zoals Schierup (1990) aantoont ook de arbeiders afkomstig uit voormalig Joegoslavië, bewijzen van het tegendeel. Zoals hier gedocumenteerd, speelden de rijkere en meer verwerterde gebieden van Turkije een veel belangrijker rol in de buitenlandse migratie dan tot nu toe werd aangenomen. De meerderheid van Turkse emigranten was van stedelijke origine. Hun opleidingsniveau en professionele vaardigheden waren hoog, vooral in vergelijking met het gemiddelde opleidingsniveau van de beroepsbevolking in Turkije. Turkse migranten vormden daardoor binnen de beroepsbevolking in Turkije een elite van wie het overgrote deel, zowel in absolute als relatieve zin, naar West-Duitsland emigreerde. Bovendien betrof tussen 1965 en 1974, opnieuw in tegenstelling tot wat algemeen wordt aangenomen, 39,2% van de jaarlijkse buitenlandse vraag naar arbeid uit Turkije geschoolde arbeid. Wel is er een opmerkelijk verschil tussen het aantal geschoolde en ongeschoolde arbeiders vóór en na het vertrek naar Duitsland, al tonen statistische gegevens overtuigend aan dat Turkse gastarbeiders in hun nieuwe land niet alleen ongeschoold en laaggeschoold werk deden, maar ook geschoolde arbeid verrichtten.

Noten

1. Het huidige Turkije is meer dan anderhalve eeuw een gebied van massale immigratie en emigratie geweest, veroorzaakt door niet-economische, dat wil zeggen nationaal-politieke factoren. Sinds het einde van de Onafhankelijkheidsoorlog en het uitroepen van de republiek in 1923 zijn de belangrijkste voorbeelden hiervan: (a) het vertrek tussen 1922 en 1929 van 1.260.000 etnische Grieken uit Turkije naar Griekenland in het kader van de bevolkingsuitwisseling tussen deze twee landen, waarbij tevens 400.000 etnische Turken uit Griekenland naar Turkije kwamen (Tuncay 1981: 189). (b) De migratie van ongeveer een miljoen etnische Turken en moslims uit Roemenië, voormalig Joegoslavië en Bulgarije naar Turkije gedurende en na de Tweede Wereldoorlog (Silier 1986). (c) Meer recente migraties naar Turkije zijn de komst van ongeveer een miljoen Iraniërs onder het bewind van Khomeiny (Martin 1991: 94), al worden dezen niet als immigranten aangemerkt, en de komst in 1989 van naar schatting 369.989 etnische Turken uit Bulgarije, waarvan er 154.937 later naar Bulgarije terugkeerden (Vasileva 1992: 347-349).

De zogenaamde 'brain drain' kan worden beschouwd als een andere vorm van migratie. Het aantal Turkse onderdanen met een doctorstitel dat buiten het land werkzaam was, begon in het midden van de jaren zestig toe te nemen. De grootste leegloop vond plaats onder exacte wetenschappers en ingenieurs. In veel gevallen keerden afgestudeerden na hun studie in het buitenland niet naar Turkije terug (Oguzkan 1975; 1976).

2. Deze historische gebeurtenissen waren: (a) De emigratie uit Anatolië naar Noord- en Zuid-Amerika aan het eind van de negentiende eeuw (vgl. Cordasco 1990; Handlin 1959; Potts 1990). Hoewel er over deze migratie geen betrouwbare gegevens zijn, schat Cordasco (1990: 715) dat er tussen 1880 en 1924 ongeveer 22.000 Turken naar de Verenigde Staten migreerden, waarvan meer dan driekwart naar Turkije terugkeerde. Nogal verbazend is dat Handlin (1959: 16) een veel hoger cijfer geeft. Hij meent uit de berekeningen van de federale regering op te kunnen maken dat er tussen 1820 en 30 juni 1950 362.034 immigranten uit Turkije naar de Verenigde Staten kwamen en dat de piek in het jaar 1913 lag. Wellicht is het hier vermeldenswaard dat Turkije tot aan het eind van de Eerste Wereldoorlog een groter gebied omvatte dan tegenwoordig, al nam het toen al in omvang af; zodoende is heel goed mogelijk dat het genoemde aantal vooral betrekking heeft op andere nationaliteiten, in plaats van op etnische Turken. (b) De migratie tussen 1916 en 1918 van enkele duizenden jongeren naar Duitsland voor een opleiding en werk in fabrieken (Toprak 1981). (c) Seizoenmigratie van arbeiders uit het Zwarte-Zeegebied naar Rusland vóór de Oktober-revolutie in 1917 (Gökdere 1978).

3. In het zelfde boek, uitgegeven door de Oxford University Press, beweert de auteur dat 'Frankrijk tussen 1946 en 1949 214.000 buitenlandse werknemers toeliet, met name uit Spanje en Turkije' (1976: 87). In het geval van Turkije is dit pertinent onjuist. Er bestaan geen gegevens of bronnen die een dergelijke conclusie ondersteunen. Dezelfde auteur laat in een artikel in een ander boek, uitgegeven door het Center for Migration Studies in New York, het geval Spanje weg, maar herhaalt, opnieuw zonder enig bewijs, zijn bewering 'dat bij voorbeeld Frankrijk aan het eind van de jaren veertig Turken wierf' (1983: 137).

4. Het is vermeldenswaard dat hoewel Martin enkele nuttige voorbeelden geeft van persoonlijke kenmerken van Turkse migranten, sommige van zijn beweringen hier en daar niet stroken met de werkelijkheid. Enkele voorbeelden:

(a) Hij beweert dat 'structurele veranderingen in de Duitse economie werden vertraagd door de beschikbaarheid van arbeidsmigrantten, omdat het hierdoor bij voorbeeld voor bedrijven minder noodzakelijk was om arbeidsbesparende methoden te zoeken voor de productie van goederen. Dit houdt in dat gastarbeiders de produktiviteit op korte termijn hebben

verhoogd, maar de produktiviteitstoename op de lange termijn hebben verlaagd' (p. 65). Martin gaat hier verder niet op in en doet ook geen poging deze veronderstelling empirisch te onderbouwen. Bovendien gaat zijn argument voorbij aan de werking van de economie en aan de concrete werkelijkheid. Economisch gezien kan de vervanging van arbeidskrachten door 'arbeidsbesparende methoden' of een stijging in de organische samenstelling van het kapitaal niet plaatsvinden zonder de accumulatie van meerwaarde die alleen door arbeid geproduceerd kan worden. Juist door de beschikbaarheid van buitenlandse werknemers waren de Duitse automobiellindustrie, de chemische industrie en de staalindustrie als eerste in staat om arbeidsbesparende methoden (automatisering, het gebruik van robots enz.) te implementeren en bereikten zij de internationale top in hun tak van industrie.

(b) Martin bagatelliseert de klachten van Turkse migranten over discriminatie en beschouwt sommige van hun problemen als 'de normale aanpassingen van plattelandsarbeiders aan het stadsleven in het buitenland'. Hij vervolgt: 'het lijkt erop dat deze houding gedeeltelijk wordt aangewakkerd door Turkse kranten, die blijkbaar graag verhalen publiceren over discriminatie jegens Turken in het buitenland' (p. 46). Empirische gegevens echter tonen aan dat de ernst van de etnische discriminatie jegens Turken en het racisme in Duitsland toenemen, feiten die moeilijk kunnen worden genegeerd. Uit niets in zijn onderzoek blijkt dat Martin toegang had tot Turkse kranten. Verreweg de meeste Turkse kranten zijn sensatiebladen, en een instrument van de overheid en van de overheersende ideologie (misschien vaak openlijker dan kranten in ontwikkelde kapitalistische landen). Met betrekking tot Turkse migranten is het doel van deze kranten (waarvan een aanzienlijk aantal in Duitsland wordt gedrukt en over heel Europa verspreid) de migrantengroepen te beïnvloeden op een wijze die strookt met de belangen van de Turkse staat. En zolang de betrekkingen tussen de Turkse en de Duitse regering goed zijn, zullen de meeste Turkse kranten niet gauw geneigd zijn over de moeilijkheden van Turkse immigranten te berichten.

(c) Ook Martins veronderstelling dat het streven van Turkije naar volwaardig lidmaatschap van de EG voornamelijk erop gericht is een markt te vinden voor zijn arbeidskrachten (p. 4), is onjuist. De jaarlijkse economische groei in Turkije is over het algemeen tamelijk hoog en de export groeit gestaag. Maar de import uit en de buitenlandse schuld aan het Westen stijgen veel sneller. In die zin is Turkije het zoveelste voorbeeld van 'afhankelijke ontwikkeling'. Via een volwaardig lidmaatschap van de EG zoekt de Turkse burgerij toegang tot een grote en stabiele buitenlandse afzetmarkt en aast zij op broodnodige buitenlandse deviezen; als partner van de westerse grootmachten zou Turkije tevens een impuls willen geven aan zijn positie als regionale macht. Een markt voor zijn arbeidskrachten staat niet hoog op de agenda van de Turkse regering. Zoals Martin zelf aangeeft, hebben Turken krachtens de associatieovereenkomst van 1963 en het Protocol van 1973 al vanaf december 1986 het recht op vrij verkeer door de lidstaten van de EG. Dit vrij verkeer is nog steeds niet geëffectueerd, en de Turkse regering heeft de huidige situatie zonder bezwaren geaccepteerd. In november 1992 legde de Turkse regering de EG een nieuw plan voor, dat uitsluitend de douane-unie betreft – het vrij verkeer van kapitaal en goederen tussen de twee partijen gedurende een bepaalde periode – en dat geen enkele passage bevat over vrij verkeer van arbeidskrachten.

(d) Martin stelt dat 'de meeste Turkse migranten naar Europa ongeschoolde arbeiders waren en dat velen afkomstig waren van het platteland' (p. 30). Dit beeld is onjuist wanneer de hoge percentages migranten van stedelijke origine en geschoolde arbeiders in aanmerking worden genomen, vooral in relatie tot de kenmerken van de beroepsbevolking in Turkije als geheel.

Geraadpleegde literatuur

- Abadan, N., *Bati Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*. Ankara, DPT Yayını, 1964.
- Abadan-Unat, N., 'Turkish External Migration and Social Mobility'. In: P. Benedict, E. Tümertekin en F. Mansur (red.), *Turkey Geographical and Social Perspectives*. E.J. Brill, Leiden 1974, 362-402.
- Abadan-Unat, N., 'Turkish Workers to Europe'. In: N. Abadan Unat (red.), *Turkish Workers to Europe (1960-1975)*. E.J. Brill, Leiden 1976, 1-44.
- Abadan-Unat, N., 'Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women'. In: *International Migration Review XI (1977)*, nr. 3, 31-57.
- Aker, A., *İşçi göçü*. Sander Yayınları, İstanbul 1972.
- Aksit, B., 'Kırsal Dönüşüm ve köy araştırmaları (1960-1980)'. In: Ş. Pamuk en Z. Toprak (red.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. Yurt Yayınları, Ankara 1988, 179-195.
- Avcioglu, D., *Türkiye'nin Düzeni*. Bilgi Yayınevi, İstanbul 1968.
- Barentsz, J., 'Migration, Labour and Employers'. In: H. van Houte en W. Melgert (red.), *Foreigners in our Community*. Keesing Publishers, Amsterdam 1972, 21-26.
- Baucic, I., *The Effects of Emigration from Yugoslavia and the Problems of Returning Emigrant Workers*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1972.
- Bendix, J., *Importing Foreign Workers – A comparison of German and American Policy*. Peter Lang, New York 1990.
- Böhning, W.R., *The Migration of Workers in the United Kingdom and the European Community*. Oxford University Press, Londen 1972.
- Boratav, K., *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları (1983a)*. Belge Yayınları, İstanbul 1983.
- Boratav, K., 'Türkiye'de Populizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar' (1983b). In: *Yapıt (1983)*, nr. 46'1, 7-18.
- Boratav, K., 'Populizm Üzerine Bazı Ek Notlar'. In: *Yapıt (1984)*, nr. 49'4, 77-81.
- Bovenkerk, F., 'The Netherlands'. In: Ronald E. Krane (red.), *International Labor Migration in Europe*. Praeger Publishers, New York 1979, 118-132.
- Börtüçüne, I., *Uluslararası İsgücü Hareketleri ve Türkiye*. DPT Yayınları, Ankara 1966 (ge-stencild).
- Bundesanstalt für Arbeit (BfA), *Repräsentativ-Untersuchung 1972*. Neurenberg 1973.
- Bundesanstalt für Arbeit (BfA), *Beschäftigte ausländische Arbeitnehmer*. Neurenberg 1976.
- Burtenshaw, D., *Economic Geography of West Germany*. Macmillan, Londen 1974.
- Campo, S. del, 'Spain'. In: R.E. Krane (red.), *International Labor Migration in Europe*. Praeger Publishers, New York 1979, 156-164.
- Castles, S., 'The Australian Model of Immigration and Multiculturalism: Is it Applicable to Europe'. In: *International Migration Review XXVI (1992)*, nr. 2, 549-567.
- Castles, S., 'The Guest-Worker in Western Europe – An Obituary'. In: *International Migration Review XX (1986)*, nr. 4, 761-778.
- Castles, S., e.a., *Here For Good*. Pluto Press, Londen 1984.
- Castles, S., en G. Kosack, *Immigrant Workers in Western Europe and Class Structure*. Oxford University Press, Londen 1973.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Statistisch Jaarboek*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1976.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Statistical Yearbook of the Netherlands*. SDU, Den Haag 1989.

- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Statistisch Jaarboek*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1992.
- Cohen, R., *The New Helots-migrants in the international division of labour*. Gower, Hants 1988.
- Cordasco, F., *Dictionary of American Immigration History*. The Scarecrow Press, Metuchen 1990.
- Cornelis, B., 'Migratie naar Nederland'. In: H.B. Etzinger en P.J.J. Stijnen (red.), *Etnische Minderheden in Nederland*. Open Universiteit, Heerlen 1990.
- De Bever-Aksoycan, I., *Mediterrane Nederlanders – Positie, Problemen, beleid*. Sun, Nijmegen 1987.
- De Haan, E., 'Foreign Workers and Social Services in Federal Germany'. In: N. Abadan-Unat (red.), *Turkish Workers to Europe (1960-1975)*. E.J. Brill, Leiden 1976, 346-362.
- Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB), Bundesvorstand *Ausländische Wohnbevölkerung*. Düsseldorf 1988.
- Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB), *Aufstellung über gewerkschaftlich organisierte ausländische Arbeitnehmer*. Düsseldorf 1989.
- Dohse, Knuth, *Foreign Workers in the Federal Republic of Germany: Governmental Policy and Discrimination in Employment*. Wissenschaftszentrum, West-Berlijn 1982.
- Eraydin, A., 'Foreign Investment, International Labour Migration and the Turkish Economy'. In: Ian F.E. Hamilton en G.J.R. Linge (red.), *International Industrial Systems*. John Wiley & Sons, New York 1981, 225-264.
- Erichensen, R., en Ş. Faruk, *Almanya'daki Türklerde İşçilikten İşadamlığına Yöneliş ve Gelişme Perspektifleri*. ILO, Genève 1989.
- Freeman, G.P., *Immigrant Labour and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience 1945-1975*. Princeton University Press, Princeton 1979.
- Garson, J.-P., 'Migration and Interdependence: The Migration System between France and Africa'. In: M.M. Kritz, L.L. Lim en H. Zlotnik (red.), *International Migration Systems*. Clarendon Press, Oxford 1992, 80-93.
- Gitmez, Ali S., *Dişgöç Öyküsü*. Maya Yayinlari, Ankara 1979.
- Gitmez, Ali S., *Yurtdişina İşçi Göçü ve Geri Dönüşler*. Alan Yayıncılık, İstanbul 1983.
- Gökdere, Yılmaz A., *Yabancı Ülkelere İşgücü Akımı*. Türkiye İş Bankası Yayinlari, Ankara 1978.
- Handlin, O., *Immigration as a Factor in American History*. Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs N.J. 1959.
- Husbands, T.C., 'The support for the Front National: analyses and findings'. In: *Ethnic and Racial Studies* 14 (1991), nr. 3, 382-416.
- IG Metall, *Geschäftsbericht 2. Ausländerkonferenz der IG Metall*. IG Metall, Frankfurt am Main 1989.
- IG Metall, Vorstandsverwaltung. Frankfurt am Main, 7 juni 1990.
- Irwin, Richard, 'Changing Patterns of American Immigration'. In: *International Migration Review* VI (1972), nr. 1, 18-33.
- Jacobowicz, Andrew, 'The state and the welfare of immigrants in Australia'. In: *Ethnic and Racial Studies* 12 (1989), nr. 1, 1-35.
- Kay, Diana, en Robert Miles, *Refugees or Migrant Workers? European Volunteer Workers in Britain 1946-1951*. Routledge, Londen 1992.
- Kayser, Bernard, *Cyclically Determined Homeward Flows of Migrant Workers*. OECD, Parijs 1972.
- Keleş, Ruşen, 'The effects of external migration on regional development in Turkey'. In: Ray Hudson en Jim Lewis (red.), *Uneven Development in Southern Europe*. Metuhen, Lon-

- den 1985, 54-75.
- Kindleberger, Charles P., *Europe's postwar growth: The role of labor Supply*. Harvard University Press, Cambridge MA 1967.
- Kiray, Mübeccel B., 'Restructuring of Agricultural Enterprises Affected by Emigration in Turkey'. In: C.A.O. van Nieuwenhuijze (red.), *Emigration and Agriculture*. Internationaal Instituut voor Sociale Studiën, Den Haag 1972, 166-189.
- Kleindorfer, Paul R., en Ayse Kudat, *Economic and Managerial Aspects of Foreign Labor in West Germany*. International Institute of Management, West-Berlijn 1974.
- Kok, Hans, 'Labour Migration and Migration Policy in the Netherlands'. In: Nermin Abadan-Unat (red.), *Turkish Workers to Europe (1960-1975)*. E.J. Brill, Leiden 1976, 290-330.
- Krane, Ronald E., 'Effects of International Migration upon occupational mobility, acculturation and the Labour Market in Turkey'. In: Ronald E. Krane (red.), *Manpower Mobility Across Cultural Boundaries*. E.J. Brill, Leiden 1975, 161-204.
- Kubat, Daniel, 'Turkey'. In: Daniel Kubat (red.), *The politics of migration policies*. Center for Migration Studies, New York 1979, 247-258.
- Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler*. Tekin Yayınevi, İstanbul 1980.
- Küçük, Yalçın, *Quo Vadimus? Nereye gidiyoruz*. Tekin Yayınevi, İstanbul 1985.
- Kudat, Ayse, *Economic and Managerial Aspects of Foreign Labour in West Germany (1974a)*. Wissenschaftszentrum, West-Berlijn 1974.
- Kudat, Ayse, *Sociological impacts of Turkish Migration (1974b)*, Wissenschaftszentrum, West-Berlijn 1974.
- Kudat, Ayse, en Yimaz Özkan, *Internal and External Migration: Effects on the Experience of Foreign Workers in Europe*. Wissenschaftszentrum, West-Berlijn 1976.
- Lieberman, Samuel S., en Ali S. Gimez, 'Turkey'. In: Ronald E. Krane (red.), *International Labor Migration*. Praeger Publishers, New York 1979, 201-220.
- Mayer, Kurt B., 'Intra-European Migration During The Past Twenty Years'. In: *International Migration Review IX (1975)*, nr. 4, 441-447.
- Marshal, Andriana, *The Import of Labour*. Rotterdam University Press, Rotterdam 1973.
- Martin, Philip L., *The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Western Europe*. ILO, Genève 1991.
- Marx, Karl, *Capital (I)*. Progress Publishers, Moskou 1977 [1e uitg. Hamburg 1867; voor de Nederlandse vertaling van dit artikel werd gebruik gemaakt van: Karl Marx, *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie*. (I, Het productieproces van het kapitaal, vertaald door I. Lipschits). De Haan, Haarlem 1977, 500].
- Marx, Karl, en Frederick Engels, *On Malthus*. Edited by R.L. Meek. Lawrence and Wishhart, Londen 1953.
- Miles, Robert, 'Labour migration, racism and capital accumulation in western Europe since 1945: an overview (1986a)'. In: *Capital and Class*, nr. 28 (1986), 49-86.
- Miles, Robert, *State, Racism and Migration: the Recent European Experience (1986b)*. Center for Economic and Political Studies, Amsterdam 1986 (gestencild).
- Miles, Robert, *Capitalism and Unfree Labour*. Tavistock Publications, Londen 1987.
- Miller, Mark J., 'Evolution of Policy Modes for Regulating International Labour Migration'. In: M.M. Kritz, L.L. Lim en H. Zlotnik (red.), *International Migration Systems*. Clarendon Press, Oxford 1992, 300-314.
- Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, *Rapport van Werkgroep Migratie*. SDU, Den Haag 1977.
- Ministerie van Arbeid van Turkije (T.C. Çalışma Bakanlığı), *Yurtdışındaki İşçilerimizin Temel Sorunları, Çözüm Yolları*. Çalışma Bakanlığı – Yurtdışı İşçi Sorunları Müdürlüğü,

- Ankara 1972.
- Ministerie van Arbeid van Turkije (T.C. Çalışma Bakanlığı), *Yurtdışı İşçi Sorunları '81*. Çalışma Bakanlığı – Yurtdışı İşçi Sorunları Müdürlüğü, Ankara 1981.
- Monthly Review, *Labor Migration Under Capitalism: The Puerto Rican Experience*. Monthly Review Press, New York 1979.
- Muus, Philip J., 'The position of Ethnic Minorities on the Dutch Labour Market, with special reference to Employees in the Private and Public Sector'. In: Jürgen Fijalkowski (red.), *Transnationale Migranten in der Arbeitswelt*. Edition Sigma, Berlijn 1990, 159-175.
- Neuloh, Otto, 'Structural Unemployment in Turkey'. In: Nermin Abadan-Unat (red.), *Turkish Workers to Europe (1960-1975)*. E.J. Brill, Leiden 1976, 50-73.
- Niessen, Jan, *Emancipatie in internationaal perspectief*. VU Uitgeverij, Amsterdam 1987.
- Ogden, Philip E., 'Immigration to France since 1945: myth and reality'. In: *Ethnic and Racial Studies* 14 (1991), nr. 3, 294-318.
- Oguzkan, Turhan, 'The Turkish Brain Drain: Migration Tendencies among Doctoral Level Manpower. In: R.E. Krane (red.), *Manpower Mobility Across Cultural Boundaries*. E.J. Brill, Leiden 1975, 205-220.
- Oguzkan, Turhan, 'The Scope and Nature of the Turkish Brain Drain'. In: Nermin Abadan-Unat (red.), *Turkish Workers to Europe (1960-1975)*. E.J. Brill, Leiden 1976, 74-103.
- Onulduran, Ersin, en Herman van Renselaar, 'International relations, legal and political dimensions'. In: Nermin Abadan-Unat e.a., *Migration and Development*. Ajans Türk Press, Ankara 1976, 27-42.
- Paine, Suzanne, *Exporting Workers – The Turkish Case*. Cambridge University Press, Cambridge 1974.
- Penninx, Rinus, 'Research and Policy with regard to Ethnic Minorities in the Netherlands; an historical Outline and the State of Affairs'. In: *International Migration XXII* (1984), nr. 4, 345-361.
- Penninx, Rinus, 'A critical review of theory and practice: the case of Turkey'. In: *International Migration Review XVI* (1982), nr. 4, 781-815.
- Penninx, Rinus, en Herman van Renselaar, 'Evolution of Turkish Migration Before and During the Current European Recession'. In: Nermin Abadan-Unat e.a., *Migration and Development*. Ajans Türk Press, Ankara 1976, 5-26.
- Penninx, Rinus, en Leo van Velzen, 'Evolution of migrants' investment and their effects on development in Bogazliyan district'. In: Nermin Abadan-Unat e.a., *Migration and Development*. Ajans Türk Press, Ankara 1976, 267-286.
- Penninx, Rinus, en Leo van Velzen, *Internationale Arbeidsmigratie*. Sun Uitgeverij, Nijmegen 1977.
- Piore, Michael J., *Birds of Passage*. Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Portes, Alejandro, en Jozsef Böröcz, 'Contemporary immigration: Theoretical Perspectives On Its Determinants And Modes of Incorporation'. In: *International Migration Review XXIII* (1989), nr. 3, 606-629.
- Potts, Lydia, *The World Labour Market – A History of Migration*. Zed Books, Londen 1989.
- Price, Charles, 'Australia'. In: Daniel Kubat (red.), *The Politics of Migration Policies*. Center for Migration Studies, New York 1979, 3-18.
- Rist, Ray C., 'Guestworkers in Germany: public policies as the legitimation of marginality'. In: *Ethnic and Racial Studies* 2 (1979), nr. 4, 401-415.
- Rist, Ray C., *The Guestworkers in Germany: Prospects for Pluralism*. Praeger Publishers, New York 1978.
- Salt, John, 'International Labour Migration in Western Europe: a Geographical Review'. In: M.M. Kritz e.a. (red.), *Global Trends in Migration*. Center for Migration Studies, New

- York 1983.
- Salt, John, 'International labour migration: The geographical pattern of demand'. In: J. Salt en H. Clout (red.), *Migration in Post-War Europe*. Oxford University Press, Londen 1976, 80-125.
- Salt, John, en Hugh Clout, 'International labour migration: The sources of supply'. In: J. Salt en H. Clout (red.), *Migration in Post-War Europe*. Oxford University Press, Londen 1976, 127-166.
- Satzewich, Vic, *Racism and Incorporation of Foreign Labour*. Routledge, Londen 1991.
- Schierup, Carl-Ulrik, *Migration, Socialism and the International Division of Labour*. Avebury, Aldershot 1990.
- Sencer, Yakut, *Türkiye'de Kentleşme*. Kültür Bakanlığı Yayinlari, Ankara 1979.
- Şenel, Şengün, *Federal Almanya'da Yabancı İstihdam*. IIBK Yayini, Ankara 1975.
- Silier, Orhan, 'Migration and Workers' Movement as a Problem in Contemporary History: Some Aspects Related to the Case of Turkey'. (Lezing tijdens de International Conference of Historians of the Labour Movement in Linz, 9-13 september 1986.)
- Silier, Oya, *Türkiye'de Tarimsal Yapinin Gelisimi (1923-1938)*. Bogaziçi Üniversitesi Yayinlari, Istanbul 1981.
- Sönmez, Mustafa, *Kirk Haramiler – Türkiye'de Holdingler*. Gözlem Yayıncılık, Istanbul 1988.
- Statistisches Bundesamt (SB), *Bevölkerung*. Wiesbaden 1991.
- Todaro, Michael P., *Economic development in the Third World*. Longman, New York 1990.
- Toepfer, Helmut, 'The economic impact of returned emigrants in Trabzon, in Turkey'. In: Ray Hudson en Jim Lewis (red.), *Uneven Development in Southern Europe*. Metuhen, Londen 1985, 76-100.
- Toprak, Zafer, 'Almanya'ya ilk İşçi ve Öğrenci Göçü: 1916-1918'. In: *Bilim ve Sanat*, nr. 3 (1981), 26-27.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulmasi (1923-1931)*. Yurt Yayinlari, Ankara 1981.
- Turkse Instantie voor de Arbeidsvoorziening (TAV), *Is ve isgücü Raporu*. IIBK Yayini, Ankara 1965.
- Turkse Instantie voor de Arbeidsvoorziening (TAV), *Is ve İşçi Bulma Hizmetleri*. IIBK Yayini, Ankara 1971.
- Turkse Instantie voor de Arbeidsvoorziening (TAV), *1971 Yili Çalışma Raporu*. IIBK Yayini, Ankara 1972.
- Turkse Instantie voor de Arbeidsvoorziening (TAV), *Sayılarla Yurtdisindaki İşçilerimiz ve Sorunlarına ait İstatistikler* (1974a). IIBK Yayini, Ankara 1974.
- Turkse Instantie voor de Arbeidsvoorziening (TAV), *Yurtdisindaki Türk işçileri ve Dönüş Eğilimleri* (1974b). IIBK Yayini, Ankara 1974.
- Turks Bureau voor Statistiek (TBS), *Census of population-preliminary results*. Publikatie nr. 1437, Ankara 1990.
- Turk Bureau voor Statistiek (TBS), *Foreign Trade Statistics*. Publikatie nr. 1463, Ankara 1991.
- Turks Plan Bureau (TPB), *Yurtdışından Dönen İşçilerin Sosyo-Ekonomik eğilimleri Üzerine Bir Çalışma*. DPT Yayinlari, Ankara 1974.
- Turks Plan Bureau (TPB), *Dördüncü Beş Yillik Kalkinma Planı (the Fourth Five-year Development Plan)*. DPT Yayinlari, Ankara 1979.
- Turkish Industrialists' and Businessmen's Association, *Turkish Economy 1988*. TÜSIAD Yayinlari, Istanbul 1989.
- Van Amersfoort, Hans, 'Nederland als immigratieland'. In: Lotty van den Berg-Eldering

- (red.), *Van gastarbeider tot immigrant – Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985*. Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn 1986, 15-46.
- Van Amersfoort, Hans, en Boudewijn Surie, 'Reluctant host: immigration into Dutch society 1970-1985'. In: *Ethnic and Racial Studies* 10 (1987), nr. 2, 169-185.
- Varlier, Oktay, en Selim Ilkin, 'The role of international migration within the Turkish planning perspective. In: Ayse Kudat en Yilmaz Özkan (red.), *International Conference on Migrant Workers*. Wissenschaftszentrum, West-Berlijn 1975, 400-438.
- Vasileva, Darina, 'Bulgarian Turkish Emigration and Return'. In: *International Migration Review* XXVI (1992), nr. 2, 342-352.
- Völker, Gottfried E., 'Labor Migration: Aid to the West German Economy?' In: Ronald E. Krane (red.), *Manpower Mobility Across Cultural Boundaries*. E.J. Brill, Leiden 1975, 7-45.
- Yaşa, Memduh, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*. Akbank Kültür Yayınları, İstanbul 1980.
- Wilpert, Czarina, 'The Use of Social Networks in Turkish Migration to Germany'. In: M.M. Kritz, L.L. Lim en H. Zlotnik (red.), *International Migration Systems*. Clarendon Press, Londen 1992, 177-189.